

ПРВЕ УМЕТНИЧКЕ ШКОЛЕ У БЕОГРАДУ

У ослобођеној Србији одмах после устанка од 1804 године рад на просвети и култури обухватио је и уметност, разумљиво оног нивоа и оне врсте која је одговарала тадашњем друштвеном развоју. Монуменалну уметност фресака, врло скупу у оно време, већ давно су били престали да траже. Са опадањем економске моћи народа и она је као производ опадала. Последње њене гране крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века као слаби изданци нашле су места још у манастирима шумовите Овчарско-кабларске Клисуре и неким црквицама Шумадије, али често без икакве уметничке и животворне вредности.

Крупни политички догађаји који су се одиграли у нашој земљи током деветнаестог века, извесна померања, миграције и мешање становништва условили су промене и у нашем просветном и културном развоју. Поред осталог према својим економским могућностима у новим друштвеним условима у једној тек ослобођеној, сиромашној, земљи тражила се и нова одговарајућа врста производа из уметничке области, односно превагли су они који су били доступнији, — у овом случају скромније технике, оне технике која је скоро под истим условима већ била давно освојила запад, а то је: уље на дасци, или плеху, темпера и сличан материјал. Али и у ово доба црква је била скоро једини потрошач и зато се још увек производило само црквено сликарство, углавном иконе, јер ни црква у ово доба није више имала могућности да диже велике грађевине, нити да улаже у монументално фреско сликарство. Грађани као потрошачи, односно као наручиоци

уметничких дела још не долазе у обзир. То су били само спорадични случајеви. У тој још увек културној изолованости иконе су, уколико су и тражене, и уколико нису импортоване, радили самоуки сликари, или сеоски молери, који су најчешће свој занат учили код домаћих занатлија-„молера“.

Али и ова појава сеоских молера није била честа. Она свакако да има везе са оном групом коју су сачињавали Аћим Јовановић, Лука Војинић, Недељко Попов, Шербан и Георгије Раните. То је била група сликара, иконописаца и молера, припадника до сада првог познатог молерског руфета, која је због несташице рада из Темишвара дошла у Београд 1754 године и одатле се отисла у Србију,¹ и ту оставила по сеоским црквицама Шумадије, нарочито око Рудника, приличан број радова, најчешће анонимних. Јер од овога доба, од половине осамнаестог века, све се чешће налазе у овим крајевима Шумадије примитивне иконе на исти начин сликане, као и радови наведених мајстора, на којима су често записана домаћа имена наших људи — „молера“.

Као што се види почетком деветнаестог века у Србији је поред осталих културно-просветних дисциплина и уметност, односно сликарство коракнуло напред, ма да још за дуже време у суштини врло сиромашно и квантитативно и квалитативно.

Први сликари које је кнез Милош позвао да дођу из Војводине у Србију радили су сами или, може да се каже,

¹ Вељко Петровић, *Српска уметност у Војводини*, 1927, 72. Зора Симић-Миловановић, *Српска уметност новијег доба*, 1951, 11.

у неком смислу по систему „мајсторских радионица“, слично као у Војводини.² Али нити су они били учитељи, нити њихови ученици будући уметници. То су у суштини били мајстори занатлије, који су са преузимањем и разграђивањем својих послова узимали помагаче, шегрте, обично за грубље послове: глачање дасака и израду рамова, разаципање платна, туцање боја, подмаљивање и тако даље, од којих се ретко који домогао и већег рада, без икаквих амбиција, бар не остварених, и признатих уметничких постигнућа, изузев, можда, задовољства да чују одјек девојачких песама као што је она: „Ој молеру, молеру, намолуј ми кецељу“, која се дуго, чак и почетком двадесетог века певала по Београду и нашој провинцији, као доказ да су сликари ипак били и у ово доба један ред људи, чије је производе друштво тражило, па ма какви они били.

Осим овога у Србији, нарочито доцније у Београду, било је случајева, као и у Војводини, да су сликарима занатлијама, па и правим сликарима, помагали синови и ближи рођаци, који су доцније наслеђивали и продужавали да обављају сликарски занат.³

Али сав овај рад на продукцији уметничких дела, уколико се могу назвати тако, био је у ово доба само једно пуњење и постепено израстање жеља појединаца, које су полако сазревале и јачале од генерације до генерације, да се најзад у другој половини деветнаестог века, преко извесног мањег броја професионалних сликара, сад већ школованих и на страни, испоље као једна друштвена потреба са тенденцијом да узму све шире размере и задатке.

Оснивање прве уметничке школе није везано за генерације првих интелектуалаца ослобођене Србије почетком деветнаестог века, него за другу гене-

рацију, односно за њихову децу и унучад. Оних првих седам ђака који су свршили Велику школу 1812 године за време Првог српског устанка сви су постављени за писаре по државним установама, да доцније, као што им је Доситеј Обрадовић рекао, на свечаном отварању Велике школе 31 августа 1808 године, постану „народни поглавари, судије и управитељи“.⁴

Обично синови војвода и трезвених, истакнутијих људи који су избили у револуцији и који су сами били нешколовани, па чак често и неписмени, полазећи у школе хтели-нехтели, већином су били оријентисани на економско-правне науке. То је од њих тада тражило само друштво у ужурбаности око сређивања нове државе, оснивања државних институција и уређења управне власти. Они су били принуђени да се ангажују у првом реду по општинама, школама и министарствима.

Овако малобројни школовани Србијанци у то доба, без искуства у организаторским подухватима, онда кад је требало из основа обнављати и уводити реформе, да би се ослободили назадњаштва и кренули напред западњачким тековинама, заиста нису могли без потпоре већ опробаних радника на просветно-културном пољу, као што су то били Војвођани, којима су предавали у почетку без резерве решавање све просветно-културне проблематике онога времена, — све до оног првог тихог, па све јачег дизања гласа против њих, као конкурената који заузимају сва руководећа места у државној управи.⁵

Наравно да је родољубље и у овом случају одиграло највећу улогу и победило све оне ситне, тренутне несугласице, јер главно је било свима, као што је говорио сликар Стева Тодоровић, „Бити од ползе народу“.⁶

Свакако да је Доситеј успео да оства-

² Вељко Петровић, *нав. дело*, 71—74.

³ Зора Симић-Миловановић, *наведено дело*, 24.

⁴ Андра Гавриловић, *Велика школа од 1808—1813*; 1922, 17; Милош Јанковић, *Школа*

и просвета за време Првог српског устанка, 1954, 20.

⁵ Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 1925, 29.

⁶ Стева Тодоровић, *Аутобиографија*, 1951, 67.

ри штампање своје књиге *О уметности*, пете по реду у његовом плану,⁷ осећање за потребу уметничког израза у ово доба бујније би се развијало, бар код оних којима је била тада доступнија књига.

Сами Србијанци на студије чисте уметности, нарочито у првој половини деветнаестог века скоро нису ишли. За сада можемо да забележимо само неколико имена људи, из доба устанка, који су се издвајали по стручном знању из уметности: Хаџи-Рувима, Јеремију и Јанка Михајловића, донекле Петра Николајевића, Молера и још неке мање познате, или бар не још довољно проучене. „Школа начертанија“ коју је основао кнез Милош у Крагујевцу није била дугог века и није дала видне резултате. А објављен чланак, „Полза србског живописног училишта“ од сликара Димитрија Аврамовића остао је без одјека.⁸

До 1848 године преко Војвођана у Београду је већ био углавном завршен продор оног снажног западњачког утицаја, односно војвођанског, код нас. Тако да је почев од 1848 године, кад је укинута граница између Војводине и Србије, кад се прелазило преко Саве и Дунава у оба правца слободно, без икаквог ограничења, без пасоша, помажући једни друге према својим могућностима,⁹ и доцније, после пропасти покрета од 1848, кад су се Војвођани све више пресељавали у Србију, нарочито и због тога што је Београд у ово доба био већ створио у својим границама једну економску базу и политички став, који су гарантовали пребеглим људима извесну сигурност и могућност зараде, културно-просветни рад и у Београду је почео вишеструко да се развија.¹⁰

⁷ Доситеј Обрадовић, *Мезимацъ*, у Млѣт-кама 1817, 26.

⁸ С. М. С. (Сима Милутиновић-Сарајлија), *Нешто Маљешнога, Подунавка*, бр. 34, 1843, 144; *Деловодни протокол Карађорђа*, Београд, 1848, 17; *Голубица V*, 1843—44, 176; Миодраг Коларић, *Зборник заштите споменика културе*, 1951, 111—112; *Краткая история церковь вѣтхаго и новаго завѣта въ Виеннѣ*, 1793, својина Јанка Молера (Музеј у Чачку); Зора

По преласку у Београд Војвођани су се прихватили свих послова, почев од ситних занатских и трговачких, до најкрупнијих организаторских на економско-социјалном, политичком и културно-просветном пољу. Али је нарочито њихова улога била велика у установама од уметничког значаја, као што су позориште, уметничке школе, изложбе и певачка и музичка друштва. Да није било Војвођана у ово доба у историјском развоју наше културе не би се још могао уочавати свестран покрет, не би још поједине дисциплине заорале бразде, а нарочито не оне у културној надградњи. Јер док су се Србијанци прихватили најхитнијих задатака и послова привредно-административних власти Србије, која је убрзано корачала ка препороду и реформама, упркос реакционарним режимима, и често се трошили и изгарали у партиским прогањањима и борбама, дотле су Војвођани, ма да су, природно, и они врло често били увучени у политичке зађевице, прионули на организаторски рад културно-просветног сектора и уводили дисциплине које дотле у Србији нису неговане. За име ових људи везано је и оснивање прве уметничке школе у Београду, прве музичке приредбе, првог позоришта, прве школе за фискултуру, оснивање „Друштва Србске словесности“, доцније Српска академија наука, Народне библиотеке и тако даље.

•

Оснивач прве уметничке школе сликар Стева Тодоровић (1832—1925) наставио се дефинитивно у Београду 1857 године и одмах заронио несебично у његов друштвени живот.¹¹ Имао је тада

Симић-Миловановић, *нав. дело*, 11—12, 30, и необјављена грађа са терена, »Бупилник Народне просвете«, свеска I, 1851, 20—23.

⁹ Драг. Павловић, *Србија и српски покрет у јужној Угарској 1848 и 1849*, 1904, САН.

¹⁰ Исто.

¹¹ Опширно о животу и раду сликара Стеве Тодоровића види у предговору његове *Аутобиографије* од З. С. Миловановић, 1951.

само двадесетипет година, али се смело, улажући сву своју младалачку енергију и бистрину, не обзирајући се на тешке материјалне услове под којима је живео, често чак и гладовао, бацио на културно-просветно и уметничко васпитање не само омладине, него и грађана града Београда. Свестрано образован и вишеструко талентован, осетљив на друштвена гигања и захтеве, отвореног и бистрог ока да запази недостатке, свестан шта треба предузети и урадити и, најзад, истрајан и озбиљан у раду и спровођењу идеја у живот, — он је одмах схватио шта нашој београдској средини недостаје на културно-просветном пољу и да нема људи, организатора, који би повели напред. Зато је он ту улогу свесно и несебично узео на себе.

Београд и Београђани у то доба скоро нису ни знали за неку културну друштвену разоноду и доживљај. „Увидео сам, каже Стева Тодоровић у својој *Аутобиографији*, да сликарство још у Београду нема поља, па не само сликарство, но уопште све уметности“.¹²

Већ је скоро век прохујао од тога доба и тешко да ће данашње генерације, које похађају модерне уређене школе и академије, стадионе, вежбаонице, базене, и тако даље, схватити шта је значао за још „турски“ Београд и његове грађане подухват Стеве Тодоровића да организује школу у којој ће се поред сликарства учити, први пут у нашој средини, још и хармонично певање, телесно вежбање и мачевање, поред вођења дискусија из књижевности, уметности и естетике. Терен је био зрео. Деца првих школованих интелектуалаца у Србији и наше младе буржоазије чекала су свога учитеља да их научи у новим условима ономе што су слушали од својих родитеља, али од њих нису могли да науче, јер су они јурили по другим задацима и борбама у знаку диференцирања једног новог буржоаског друштва.

Услови под којима је Стева Тодоровић отворио своју школу били су веома тешки. О материјалним недаћама не

треба ни говорити. Он је прешао у Србију као пролетер, без игде ичега. Имао је само младост, бескрајну вољу и енергију, здрав поглед и истрајност у раду која задивљује. И тиме је победио.

„По доласку у Београд“, каже Стева Тодоровић, „први ми је посао био да установим сликарску школу и то у кући Распопа Милије Марковића на Шанцу. Прионуо сам да поред сликарства разгранам свој рад и на остале преке културне потребе, а нарочито одмах да заведем хармонично певање и телесно вежбање, као основу здравог тела и здравог духа. Телесно вежбање удесио сам у шупи, Саве Спахаје, преко пута Старог здања, а на месту Основне школе код Саборне цркве“.¹³

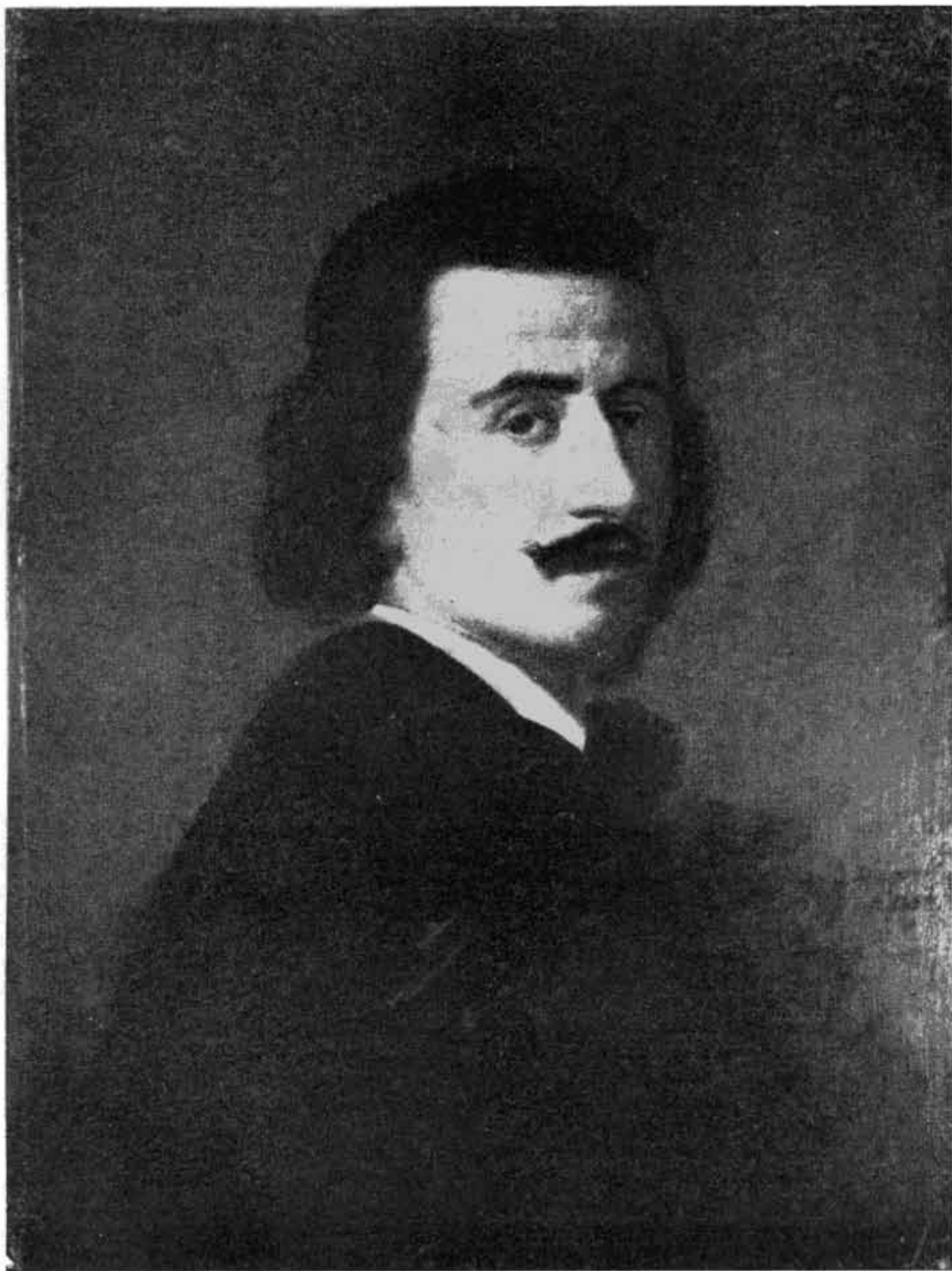
Вечито питање зграде, односно просторија у којој ће поучавати своје ђаке, било је тешко, и можда још и теже онда, него данас. Јер може да се каже да најамних кућа у то доба у Београду није било, нарочито не већих које би послужиле за једну школу и простране атеље и вежбаонице.

Први ученици Стеве Тодоровића били су углавном слушаоци Лицеја прве године: Јован Максимовић, Милош Милојевић, Григорије Миловановић, Јерем А. Андоновић, Ђорђе Петровић, Иван Вукичевић, Манојло Недељковић, Јанићије (Милан) Кулунџић, Чеда Мијатовић, Љубомир Каљевић, Михајло Р. Марић, Лука М. Каљевић и Стева Поповић-Црни. Једино је Марко Вуловић био нешто старији.

По пореклу ово су све били синови имућнијих и истакнутијих људи, најчешће Београђана, који су доцније у држави скоро без изузетка заузимали највише положаје. О средњем сталешу или сиромашнијим, као и занатлијама, у ово доба по питању студија из уметности не може да се говори, и ако су се у народу обављали занатски производи и домаће рукотворине који иду у први ред по својој вредности; и ако је чак било и случајева да је још кнез Милош послао неке ђаке, који су показивали склоност ка уметности, на сту-

¹² Стева Тодоровић, *нав. дело*, 33.

¹³ Стева Тодоровић, *исто*, 33.

Сл. 1 — Стева Тодоровић, Аутопортрет. Својина Народног музеја у Београду

Сл. 2 — »Школа« у другој половини деветнаестог века како је видео сликар Стева Тодоровић. Својина Народног музеја у Београду

дије у иностранство, што је чинио још раније и Карловачки митрополит Винентије Јовановић.¹⁴

Оно што је нарочито важно за наш културни развитак то је да се Стева Тодоровић није задржао само на школској настави теориског и практичног знања из уметности. Напротив он је прегао да своје ђаке преваспита из основа, да им да једну ширу културу и научи их друштвеном опхођењу, како би преко њих дејствовао и продирао у правцу културног уздицања целе београдске средине и друштва.

Поред бриге да обезбеди просторије за своју школу Стева Тодоровић је имао прилично муке и око преваспитања ђака, и ако су они потицали из нај-

бољих кућа тадашњег Београда. То су била деца угледних породица, нове буржоазије изникле досељавањем богатог сељаштва у Београд, нарочито потомака устаничке генерације. Али, макар и из најбољих кућа, са залеђем родитеља на највишим положајима, богати и млади, они су често застрањивали. Стева Тодоровић у својој *Аутобиографији* каже: „Много је ваљало предузети да се поправи занемарено домаће васпитање“.¹⁵ Међутим, та деца, и ако можда мало распуштена, нису била покварена. Требало им је дати само мало, један пример, једну реч, па да оно здраво што је било потиснуто у њима избије у први план. А Стева Тодоровић је био сјајан, идеалан пример, који је указивао не

¹⁴ Зора Симић - Миловановић, *наведено дело*, 11, 30.

¹⁵ Стева Тодоровић, *наведено дело*, 33.

само речју, него и делом. Он је био иницијатор и организатор, руководиоца и извођач. Био је сликар, глумац, певач и најидеалнији учитељ.

Колико је било недостатака у васпитању омладине оног доба види се из речи Стеве Тодоровића, кад он бележи чак и доцније 1861 године, поводом преузимања дужности васпитача Велимира Тодоровића, ванбрачног сина кнеза Михајла, и Живка Радивојевића, сина Антонија Радивојевића (чика Анте), који су заједно одрасли у угледној Радивојевићевој кући: „Оно што је било школско, било је прилично; али домаће сасвим занемарено. Много ми је труда требало, да ове мале дивљаке припитомим, да развијем у њима осећање за племенитије поступке, а нарочито осећај љубави према Српству и отаџбини“.¹⁶

Међутим, не треба заборавити да су ово била деца родитеља највишег тадашњег београдског круга и можда баш зато таква. Деца средњег и нижег стања у српским, па према томе и београдским породицама добијала су лепа домаћа васпитања и одликовала су се кроткошћу и извесном озбиљношћу. Али ова деца у ово доба још нису упућивана у школе и течајеве које је водио Степа Тодоровић.

Сувоњав, висок, леп, сав од нерава и радних покрета Степа Тодоровић је свуда стизао. Он је имао бескрајно широко срце, топло и пуно безграничне љубави, како за своју породицу и децу, своје „мале шврће“, тако и за сваког омладинца који му је пришао и тражио од њега помоћ.¹⁷ Ту велику љубав гајио је и према својим друговима и пријатељима. Музичара Корнелија Станковића никад није споменуо без узречице „мој добри друг“, или „мој добри Корнел“,¹⁸ не заборављајући никад тешке дане из младости, када су заједнички приређивали прве музичко-вокалне концерте у нашој земљи, да би зарадили новаца за даље школовање. Био је омиљен код својих другова и омладине.

Чедомир Мијатовић, 1900 године, поводом прославе 50-годишњице рада Стеве Тодоровића описао је његов први сусрет и познанство по доласку у Београд са будућим ђацима:

„Почетком школске године 1857/58 једно после подне искуцало пет сати па се журно спремисмо да као обично из загушљиве школе јурнемо на чист ваздух на Калемегдану, кад Љуба Каљевић заустави целу школу да нам каже: да се онај Степа Тодоровић, који је пре годину дана онако лепо певао на концертима Корнела Станковића, сад наставио у Београду и да је вољан да обучава ђаке нотном певању. Нас неколицина (сви које напред напоменух поименце осим Гарашанина) пођосмо с Љубом к томе учитељу певања. Сећам се и данас свих појединости те наше походе Стеви Тодоровићу. У авлији „Распопове“ куће на шанцу, неколико великих слезова са пурпурним и бледо-модрим цветом. Под стрехом, која се на два стуба наслањала, млађи син Распопов Никола трља некакву плаву боју на мраморној плочи мраморним коничним стубићем. Уђосмо у једну доста узану собу с једним прозором који гледаше доле на Саву и преко Саве на земунске винограде и преко њих на сивоплави протег Фрушке Горе. По зидовима, тапетованим неком крмезном хартијом, пуно слика. Једна повелика слика неког красног старца с пуном проседом брадом и са црвеним плаштом по плећима, зароби моје очи. У једном крају црташе нешто старији син Распопов. Ближе к прозору стајаше сликарски наслон, на њему омалено платно, пред овим, са пастелом (палета З. С.) пуном живих боја, стајаше повисок танкострук, вижљав млад човек, с узаним дугуљастим бледим лицем, с танким брчићима као да су од свиле и густом црном косом која на позадини од главе беше расплетена тако да кажем у хиљаду коврџица. То беше тип једног елегантног Бечлије. Изгледао нам је тако необично, тако стран, тако отмен, и опет

¹⁶ Степа Тодоровић, исто, 39.

¹⁷ Зора Симић-Миловановић, исто, 8.

¹⁸ Исто, 8.

тако симпатичан. Узе штимовку и по њој нам огледаше гласове. Беше њима задовољан. Тада ја, добив на путу из школе до Распопове куће тај задатак од својих другова, запитах смерно и не без запињања, колико ће нам платити месечно за то што ће нас три пута преко недеље обучавати ногном певању?! Како се гласно и слатко насмејао Степа томе питању! „Нити тражите ви од мене какве плате, нити ћу је ја од вас тражити; певаћемо заједно рад свога заједничког уживања!“ Беше неочекивани одговор овог ванредног човека. Изађосмо на шанец. Невидљиве силе растапаху на западу злато и пурпур да од њих начине копрену да њоме завију српску Свету Гору. Са шанца не гледасмо на запад који поче да развија сву велелепност којом прати залазак сунца; гледасмо у онај прозор иза којег знадосмо да стоји човек кога још не познавасмо, али од кога у првом тренутку нашег додира осећасмо да струји у наше душе светлост и топлота“.

„Да нас је Степа учио само певању, па би опет тиме стекао права да га ја и моји другови сматрамо за правог свога васпитача, за онога који нас је учио да у таласима од музике пливамо, да из њих излазимо окрепљени, са душом чистијом и племенитијом. Али у скоро је његова радионица постала за нас права Академија за вештине, књижевност, за естетичност и морал. Ми смо му долазили у свако доба и по цео дан, рано у јутру и позно у вече. Стојали смо око њега, гледали га како ради, и слушали га. Никада он није говорио о каквим баналним, простачким или о стварима којих би чистота била сумњива. Био је весео, свагда ведар, пун досетљивости, пун духа, готов да се слатко насмеје. Никад и ни за тренут није примао на се улогу учитеља и педагога. Ја мислим да ни он сам није био онда свестан факта, да нам је постао учитељ и васпитач. Скупљали смо се око њега као око симпатичног старијег друга, који несравњено много више зна од нас. Радећи на каквом портрету или на каквој сли-

ци, он би нам је сам критиковао, говорио нам о коректности цртежа, о колориту; сетио би се великих мајстора у живопису, говорио нам о њима, причао би нам о карактерним особинама њихових радова. Па онда би од једаред узео да нам својим лепим и школованим баритоном пева најкрасније пијесе великих компониста, да нам о њима говори, и све то тако природно, тако неусиљено да је изгледало да ми сами тај разговор водимо...“ „Почели су долазити к Стеви песник Матија Бан, професор риторике и поетике Ђорђе Малетић, филолог и естетичар Јошка Бошковић... Ми смо срећни били што можемо да слободне своје часове проводимо у таквој средини и у таквом друштву... Степа је тада узео приређивати музикалне и естетичне вечери на којима се певало и дискутовало по какво питање из књижевности и естетике“.

Владан Ђорђевић у својим *Успоменама* назива га „драгим Шћевом“.¹⁹ *Српске новине* од 1860 године између осталог пишу да се Степа Тодоровић, академски живописац „човек женијалног продирујућег духа, савлађујући препоне не само материјалне природе трудио да младе духове око себе што већма развије телесно и духовно“.²⁰ Коста Поповић - Жежевчанин у својим записима забележио је да је Степа Тодоровић сиромашне ђаке учио бесплатно. И он је описао један тренутак сусрета са Стевом Тодоровићем у његовом атељеу, који се тада налазио у „Круни“ — Обиталишту, данас зграда Народног одбора у Узун Мирковој улици. Том приликом Степа Тодоровић је говорио да је „његова жеља изобразити способне србске младиће за живописце“ и да неће у том „труда жалити да им основност начертања докаже и улије, придодавши да се од нас нада да ћемо га приљежно посјећивати“. Затим је, наставља даље Коста Поповић, „сваком ђаку дао једну даску с ногарима, артију и плајваз“ и да им је „показивао не као учитељ, него као другар“ и да им „због тога на-

¹⁹ Владан Ђорђевић, *Успомене*, књ. I, 388.

²⁰ *Српске новине*, 1860, бр. 44.

Сл. 3 — Стева Тодоровић са својим ђацима, његов рад, уље. — Народни музеј у Београду

чертаније иде као од шале“. „Галерија ликова, које је он сам израдио прилично је голема и, што живописцима на похвалу служи, снимак сваког лика, који је он израдио, налази се код њега тако да човек за час може сво његово дјело прегледати. Сад је радио г. Папакостопула, нашег професора грчког језика и његову жену; али она кичица у његовим рукама, мора да чаробну силу има, кад онако чаробне слике испод ње излазе. Чудесни његов лик на апотеки на пијаци! Женска једна, чувства пу-

ним оком у даљину гледа; око уста јој сладости осмјех лебди, а прси стјесњене рекао би да се движу од неког надземног чувства!.. Ура! И ја сам дакле ђак тога славног живописца“?²¹

У свом одушевљењу Коста Поповић-Јежевчанин иде до обожавања и у ђачком листу *Оценитељу* посвећује Стеви Тодоровићу стихове:

²¹ Владан Ђорђевић, *нав. дело*, 153. Свакако да је то била слика богиње Хигијеје која се обично стављала на прозоре апотека.

Сл. 4 — Данашњи хотел »Империјал« у Васиной улици бр. 19, где се налазио турски хан у коме је једно време била смештена Уметничка школа Стеве Тодоровића

„Ја те не могу хвалит српски
Зевксисе
Недостојно јер устна не сме спо-
менут имена твога!
Већ подвит кољена и приклонит
главу и рећи такве
Синове свагда нек нам даје Бог“.²²

Још доцније Сретен Ј. Поповић у својој књизи *Путовање по Србији* пише: „Било ми је мило слушати од ђака наших из година 1858—1862 како се и они са захвалношћу и признателношћу сећају на свога (хоћу тако да га назовем) џанбабу, душепопечитеља, г. Стеву Тодоровића“.

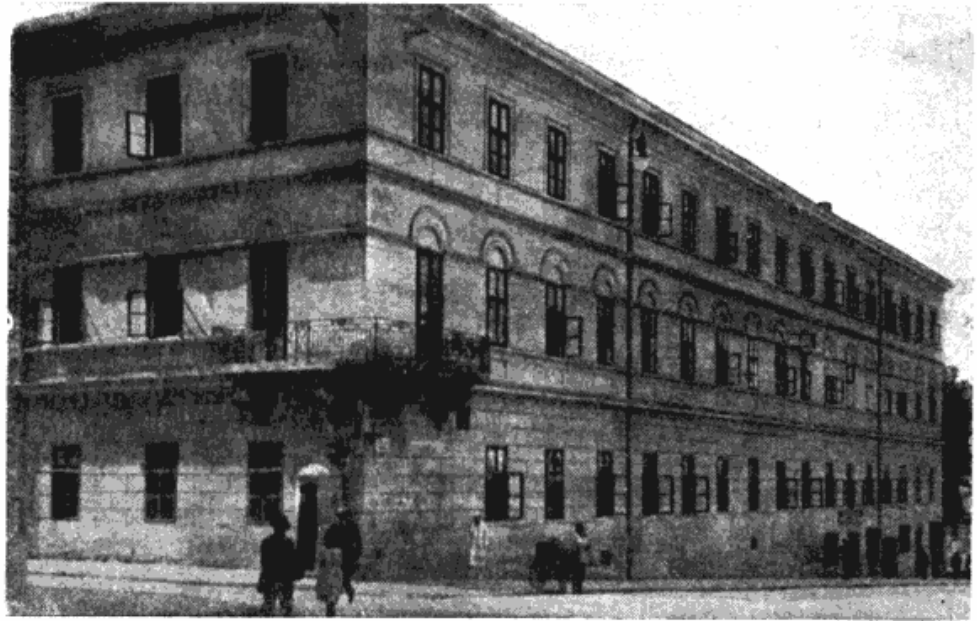
„Г. Степа је првопоменуте године призвао к себи неколико ђака из виших разреда гимназија и без икакве награде предузео да их обучава нотном певању. У најкритичнијем добу младости он је ове ђаке прихватио и тако рећи отворио им нов један свет. По целе вечери и по више сахата преко дана проводио би он с њима не само певајући и цртајући него

²² Владан Ђорђевић, *исто*, 269. Оцени-тељ, Вачки литерарни лист Београдске гимназије. Уредници били Стојан Новаковић и Коста Поповић-Јежевчанин.

Сл. 5 — Кућа сликара Милије Марковића-Распопа, Косанчићев венац бр. 12, доцније Народна библиотека, која је изгорела у Другом светском рату

Сл. 6 — Бивша Дирекција државних железница, раније хотел »Јелен«, па »Гранд хотел«, у коме је Стева Тодоровић имао своју уметничку школу. Данас улица 7 Јула. Зграда срушена између два рата

Сл. 7 — Зграда Народног одбора града Београда у Узун Мирковој улици, раније хотел »Круна« у коме се налазила школа Стеве Тодоровића

у слободном пријатељском разговору показујући им лепоте наших народних песама, па онда читајући и објашњавајући Омирову Илијаду, Шекспирове трагедије и друге славне песнике“.

„Но и то је мало. У читавој једној галерији слика и статуа, коју је он сам набавио, он би овим младим људима разлагао о лепоме и износио на видик лепоту племенитог и вишег културног живота“.

„Као што ми неки од његових признателних ђака причаху они су једва чекали да се школски часови сврше и да похитају овом свом џанбабу, пријатељу и учитељу, код кога су се шалили и смејали, и певали и непрекидно учили оно што никад у школи научили не би“.²⁸

Култура Стеве Тодоровића за оно доба заиста је била изнад обичних. Уз то спреман у сваком тренутку да да све од себе заједници привукла му је све оне омладинце који су били напреднији. Међутим они су му се дивили и заносили се њиме и ње-

²⁸ Сретен Л. Поповић, *Путовање по Србији*, 124, 125.

говим уметничким радовима, али ипак друге културно-уметничке дисциплине су их више мамиле. Свакако да су им и биле ближе по самој својој природи лакше приступачности.

Један од ђака Стеве Тодоровића написао је у *Српској Зори* 1879 године: „Познавали смо га пре као певача, него као сликара. Али када смо се ми ђаци скупили око њега, мање нас је било и мање смо уопште навалили да учимо од њега цртање, а више певање, гимнастицирање, борење и глумљење“²⁴.

И сам Степа Тодоровић потврђује у својој *Аутобиографији* да су се од његових првих ђака искључиво одали само сликарству двојица, Радован и Никола, синови Милије Марковића - Распопа, сликара. Они су доцније отишли у Италију, да у Фиренци наставе студије. Старији Радован после годину и по дана отишао је у Египат, где је убрзо оболео и умро.²⁵ А млађи Никола, врло талентован, то и Степа Тодоровић наглашава, вратио се у Србију, где је радио у неким црквама по унутрашњости и врло често помагао своме оцу и Стеви Тодоровићу. И он је рано умро.

Школа Стеве Тодоровића, иако за њега често тешка, јер је по некад долазио и у сукоб са родитељима, који су га чак једном приликом тужили суду, ца је завео „такову игру где деца могу сломити и ноге и руке“,²⁶ ипак је напредовала. Број ђака је из дана у дан растао. Он је примао све и учио их бесплатно кад нису имали да плате.

Али с приливом ђака, искрсла је и пратила га скоро стално брига за просторије. Из зграде Милије Марковића, која је већ била постала мала за овако разгранат посао, Степа Тодоровић је преселио своју уметничку школу у такозвани „Турски хан“, данас хотел „Империјал“, улица Васе Чарапића број деветнаест. У овој згради рад му је био олакшан утолико што је имао више просторија на расположењу са једном пространим салом, тако да је ту могао

да сконцентрише и наставу из сликарства и из гимнастике, која је захтевала веће апарате. У то доба он је имао око 80 ђака, који су се према својим наклоностима опредељивали за разноврсна учења: сликарство, певање, гимнастику, или само слушање његових теориских излагања о уметности, из естетике, о позоришту, и другим културним манифестацијама.

Када се узме у обзир да је шездесетих година Београд имао нешто више од 26.000 становника и уметничку школу са преко осамдесет слушалаца, то је заиста врло велики успех за један почетак.

Овај свој велики успех и постигнућа својих ђака Степа Тодоровић је манифестовао 1860 „Јавним испитом“, на коме су у оквиру изложбе цртежа и акварела његових ученика изведене и гимнастичке вежбе и концертни део ђачког хора, који је певао народне песме и црквене композиције Корнелија Станковића.²⁷ Свечаност је почаствовао својим присуством и сам кнез Михајло, који је Стеви Тодоровићу лично изразио задовољство на постигнутом успеху.

Па ипак све ово Стеви Тодоровићу није у почетку донело много материјалних користи. Његова жеља да оде у Рим, да још студира, ма да је већ био учитељ великом броју омладинаца, измакла се, и ако му је кнез Михајло обећао своју помоћ. По одлуци кнежевој, Степа Тодоровић је отпутовао у Беч где је, по договору, требало да сачека даље наређење. Прекид рада у школи и растајак од ђака, каже Степа Тодоровић, био је врло дирљив: „Моји драги старији ученици предали су ми писмену захвалницу, а неколико њих отпратило ме је до Земуна“.²⁸ Треба додати да је у то време доћи до Земуна значило прећи границу.

И Владан Ђорђевић спомиње овај растајак и пажњу лицејаца према Стеви Тодоровићу, коју су му ови указали за његове велике заслуге на културно-

²⁴ *Српска Зора*, 1879, 119.

²⁵ Степа Тодоровић, *нав. дело*, 33.

²⁶ Степа Тодоровић, *исто*, 37.

²⁷ Степа Тодоровић, *исто*, 36.

²⁸ Степа Тодоровић, *исто*, 36.

просветном уздицању наше омладине. Он наводи да су лицејци на растанку Стеви Тодоровићу предали „одушевљену писмену адресу“.²⁹ На жалост она није сачувана, нити је Владан Ђорђевић дословце цитирао.

Боравак Стеве Тодоровића у Бечу трајао је око пола године. Међутим, како даља упутства кнеза Михајла нису стизала и како је већ био запао у дугове, реши се на повратак у Београд. Поготову ову одлуку је морао да изврши зато што је престао да добија и хонорар за предавања из цртања и гимнастике, која је дотле држао унуцима мајора Мише Анастасијевића. У то време ова су се деца враћала у Београд, па се са њима вратио и Стева Тодоровић.

Али, увек мислећи само на своје ђаке и своје „мило сликарство“ он је од петстотина форината, које је добио као помоћ од Мише Анастасијевића, при повратку, половину дао за набавку материјала који му је био потребан за лакше извођење своје наставе. Купио је одмах „глидерфигуре“, које је толико желео да има, женску и мушку, доста платна, боја и четкица, гипсану анатомију по Микел'Анђелу и други материјал потребан за сликање и предавање ученицима.³⁰

На живе моделе и позирање у сликарској школи Стеве Тодоровића није се могло ни помислити. Из сујеверја, које се и данас још по забаченијим крајевима наше земље одржало, нико није хтео да седи као модел. Сматрало се то као исувише смело, скоро неморално, нарочито за женски свет, позирати уметнику. Позирало се само за портрет који је нарочито био тражен баш с појавом портрета Стеве Тодоровића. Они су били постали „знак отмености“ нове буржоазије, а специјално вишег круга, који се био сконцентрисао око двора. Зато су уметници за студије прибегавали луткама-моделима, и често су се сами, облачећи се у разна одела и узимајући разне позе, фотографисали, и

према тим фотографијама после радили и компоновали. У заоставштини Стеве Тодоровића остало је више таквих фотографија, које су му послужиле као аутомодел. Тако су радили и други уметници, на пример Ђорђе Крстић.

Када је стигао из Беча у Београд Стева Тодоровић је отсео у хотелу „Круна“, у данашњој згради Народног одбора. Имао је намеру да поново отвори своју „живописну школу“. Тадашњи гостионичар Стева Марковић био је у почетку веома предусретљив према Стеви и дао му је у своме хотелу једну велику собу „до главне сале“, по врло повољној цени, у којој је Стева Тодоровић могао прилично удобно да ради и да у исто време прими извесан број ученика. Али, од школе онако како је била почела да ради пре Стевиног одласка у Беч и у коју је он „много наде полагао“ није било ни говора. За непуну годину дана његовог одсуства услови су се били много изменили и као да је интересовање за учење сликарства било опало. Скоро сви ранији ученици Стеве Тодоровића су се били разишли. Неки од омладинаца који су код њега учили отишли су на даље студије у иностранство, у Беч и Немачку, а неки, они старији, који су те године завршили лицеј, отишли су у државну службу и то највише у унутрашњост Србије, којој су у то време били потребни интелектуалци. Нови ђаци су се врло слабо уписивали.

У ово време Стева Тодоровић је врло тешко живео. Слаб успех његове школе и мало пријављених ђака био је забрињујући и његове другове и пријатеље. Они су се често састајали и поводом тога дискутовали, тражили начина да му се некако помогне да би изашао на крај и могао да ради на својој уметности. Тако је Владан Ђорђевић у својим успоменама забележио да је Љуба Каљевић предлагао да му сви они, то јест његови пријатељи, који код њега уче, плаћају само да би помогли човека, „кога тако лако нема“.³¹ Он даље бележи да

²⁹ Владан Ђорђевић, *нав. дело*, 388.

³⁰ Стева Тодоровић, *нав. дело*, 37.

³¹ Владан Ђорђевић, *Успомене*, II, 1861—1871, 28/I, 10; необјављен рукопис, својина Владе Лежмирица, Нови Сад.

Сл. 8 — Полексија Тодоровић, сликарка, жена Стеве Тодоровића

му је и Чеда Мијатовић рекао да се Стева Тодоровић обавезује да ће „сто ђака бадава учити у својој школи цртања и певања само ако му Правитељство да бесплатан квартир“.³²

У ово време, како наводи Владан Ђорђевић, Стева Тодоровић је био рад да „подигне и једну малу дружину, гди да се читају саставци и друге композиције прегледају. У школу црта-

ња за сада, јер нема места узео би само петорицу, а кад се отвори школа онда ће учити све који се јаве“.³³

Као што се види Стева Тодоровић се формално отимао и непрекидно имао пред очима само школу. Међутим, изгледа да у то време Правитељство није много излазило у сусрет културним радницима. Павле Шафарик причао је Владану Ђорђевићу да његов отац има такве муке с Правитељством кад хоће нешто старина да набави за Народни музеј, да би све бацрио и да трпи само из поштовања према кнегињи.³⁴

Слаб прилив ђака у ово време био је и због тога што се школа Стеве Тодоровића налазила баш у гостионици. Стева Марковић, који је у почетку био пажљив према Стеви Тодоровићу, по-

чео је да се буну што у хотел долази толико омладинаца. Бојао се да ће га критиковати и родитељи и грађани, јер у оно доба на хотелски живот гледало се са доста подозривости. Хотели су били једно нужно зло, за странце, често и сумњиве, у које омладина, строгог домаћег васпитања, не би требало да има приступа. Да би прекинуо са овим он је знатно подигао кирију Стеви Тодо-

³² Владан Ђорђевић, исто, 18/II (неозначена страна).

³³ Владан Ђорђевић, исто, 3/III, 12.

³⁴ Владан Ђорђевић, исто, недатирано, 3.

ровићу у нади да ће овај морати да побегне. Међутим, Стева Тодоровић није могао ништа повољније да нађе и остао је ту и даље, падајући све више у дуг.

У то време Стева Тодоровић није имао ниодкуд никакву зараду. Био је дотерао дотле да му је гостионичар Стева Марковић без икаквог обзира отказао стан и све његове боље студије, осам комада, „глицер фигуре“ и гипсану анатомију од Микел'Анђела јавно продао на пијаци зато што није платио за два месеца кирију и храну.³⁵

Тако је Стева Тодоровић у ово време остао без игде ичега, не само без школе и ђака, него и без крова над главом. Сам каже, да је „тешко забринут за своју будућност“ лутао улицама.

Па ипак, убрзо је пошло на боље. У погледу стана притекао му је Јован Бошковић, његов друг, доцније професор Велике школе, који га је примио код себе. А у једном сусрету, случајно на улици, са доктором Пацеком, личним лекаром кнеза Михајла, објаснило се све. У току разговора Стева Тодоровић је пребацио доктору Пацеку непажњу кнеза Михајла због свог неодласка у Рим. То је био један неспоразум у који је био умешан сликар Анастас Јовановић, управник двора, „молерчић“, како га је назвао доктор Пацек. Све се брзо изгладило и Стеви Тодоровићу, уз добру награду буде поверено васпитање Велимира Тодоровића, ванбрачног сина кнеза Михајла. Добио је врло лепу плату и велики стан на првом спрату, тада чувеног Старог здања над кафаном, у бившој улици Краља Петра, данас 7 Јула, у коме је имао довољно простора да сконцентрише сав свој рад, да смести сликарску радионицу, салу за гимнастику и свој лични атеље. „И сад сам видео какав је овај свет: Сад када сам имао свега у изобиљу, са свију страна се јавише понуде и у мом милом сликарству. Све се обрнуло: пређе никаква рада, а сада и сувичне. Појавише се и црквени радови. Препоруке и познанства на све стране,³⁶ — забеле-

жио је Стева Тодоровић у својој *Аутобиографији*, горко се сећајући тих тренутака чак и у осамдесетој години живота, када је писао свој животопис.

Међутим, иако сад већ очигледно при врху лествица свога успона, обасут почастима и признањем, и релативно материјално обезбеђен, Стева Тодоровић никад није заборављао своје ђаке. Увек је био са њима. Али се начин његовог рада са ђацима сад био изменио.

Највећи број његових ђака сад је учио да слика преко школа у којима је предавао. Године 1865 отворена је Велика школа у Београду и Стева Тодоровић је на Техничком факултету био постављен за доцента на катедри за слободно цртање. Те исте године отворена је и Реалка и он је премештен у њу као редован професор, с тим да задржи неколико часова у Гимназији и у

Сл. 9 — Стева Тодоровић као аутомодел

³⁵ Стева Тодоровић, *нав. дело*, 37, 38.

³⁶ Стева Тодоровић, *исто*, 39.

Драги учитељу и професоре наш.

Ти прослављаш данас педесетогодишњицу својег уметничког рада, а ми, твоји ученици, хитамо да ти честитамо ту ретку прославу радујући се, што нам је дата прилика, да ти изјавимо испу ученичку благодарност на неуморном труду, који си, поред обилатог уметничког рада, улагао као наш наставник, на наше васпитање и образовање.

Прошет родољубљем, ти си све своје слободне часове жртвовоо настаан и испитављу млађег нараштаја. А схватив сасвим правилно велику важност домаћег васпитања, ти си се залагао, да и ван школе утичеш на облагоровавање срца и душе, не заборављајући при томе ни на важност телесног васпитања.

Радећи позоришну стогола на пољу уметности и васпитања, ти си, нема сумње, имао и горљих часова, па је можда било и дана, када си очајавао да ће сав твој неуморни рад остати неплодан. Али, кад данас погледаш са висине остарелих лета, на минуле године, кад упоредим данашњи културни ступањ наше драге Отаџбине, са оним од пре 20, пре 30 и пре 50 година, кад си ти отпочео девети, кад погледаш на читав низ нараштаја твојих воспитаника, — онда ћеш видети, да твоји труди ипсу биле узалудни, онда ћеш и ако си скроман, морати признати, да један велики део заслуге данашњег културног напретка нашег, припада теби учитељу и професоре наш, и ти ћеш тада заборавити на све горке часе, заборавићеш на дане очајања, оироститићеш оцима који те ипсу разумели, па ћеш са нама заједно благодарити Богу, што си доживео да видеш плодове твог нартвотеног рада.

Честитајући ти данашњу прославу ми те, драги учитељу и професоре, молимо да примиш нашу ордачну благодарност и жељу, да још дуго и задовољно поживиш у кругу наше ти породице.

у Београду
25. јуна 1900 године.

Твоји ученици

Н. М. Симић-Миловањ
Др. Милош Миловић
Аугуст Ј. Вишевановић
Др. Д. Миловић
Мана Руческовић
Професор Рад. Миловић
Проф. Д. Миловић
Проф. Миловић

Господињу

СТЕВАНУ ТОДОРОВИЋУ,

АКАДЕМСКОМ СЛИКАРУ И ПРОФЕСОРУ У ПЕНОЈИ И Т. Д.

Полугимназији код Вазнесенске цркве, у којима је предавао још пре отварања Реалке. Недељно је имао често и по двадесет и четири часа наставе, из разних предмета. Зато говорећи о уметничкој школи и ђацима Стеве Тодоровића ми морамо да мислимо и на оне многобројне омладинце којима је предавао у наведеним школама не само слободно цртање, него и геометриско и орнаментско, и топографско, са истом предавањем и љубављу као што је предавао и чисто сликарство у својој приватној школи. Радећи у школама као наставник са омладином несебично, и често жртвујући свој уметнички рад и личне потребе, он је поред одређених му наставних предмета из области уметности и практичног, примењеног сликарства предавао и друге предмете као што су историја и историја уметности, географија, књижевност, историја трговине и заната, немачки језик и тако даље.⁸⁷

У ово време његова приватна школа била је изгубила онај значај и онај обим који је раније имала. Али они који су били најталентованији и који су желели да уче само сликарство долазили су и даље у његов атеље. Уосталом, Стеви Тодоровићу је главно било да је имао ђаке, да је имао где да предаје својим ђацима и да је полако стицао све више својих следбеника, који су га, као и увек, слушали с највећим поштовањем. Када је Реалка премештена са другог спрата Велике школе у данашњу Реалку, угао Узун Миркове улице, у њој је Стева Тодоровић добио једну пространу одају за свој атеље. Ту је остао све до 1873 године, све док није сазидао своју кућу у некадашњој Господској улици, данашњој Бранковој број двадесет и четири. После женидбе од 1864 изгледа да је становао на периферији Београда у кући Матије Бана, свога таста, по коме је овај крај и назван Баново брдо.⁸⁸

Интересантно је да су се у ово време, и у атељеу у Реалци и у Бранковој

улици број двадесет и четири, већ били груписали ученици које је у првом реду интересовала уметност и који су се доцније одали искључиво сликарству. У својој *Аутобиографији* он наводи да су му у ово доба били ученици Ђока Миловановић, који је доцније добио стипендију за Минхен, а по повратку у Београд био професор и још доцније члан Српске академије наука, Мита Андрејевић, професор гимназије за цртање, Хаим Давичо, познати банкар из онога времена, и једно два месеца Ђорђе Крстић.⁸⁹

Стева Тодоровић није споменуо као свога ђака и Леона Коена. А међутим издао му је сведоштво 29. XI. 1884 да је код њега учио „приватно цртати 188 прве — друге школске године“ и „да је за све то време био отличан“.⁴⁰

Стева Тодоровић међу својим ђацима није имао женску децу, па чак није убројио у своје ученике ни Полексију Тодоровић, ћерку књижевника Матије Бана, којом се оженио 1864 године. А међутим, за историју нашег културног развоја новијег доба ово је врло значајно.

Полексија Тодоровић, рођена Бан, била је од малена врло болешљива и због тога није могла редовно да похађа школу, чак ни основну. Али јој је њен отац помоћу приватних учитеља омогућио да стекне једну врло лепу културу, да научи стране језике, да се упути у књижевност, музику и уметност. Цртање јој је предавао прво професор Јован Дероко, а затим Стева Тодоровић. Она је била врло талентована и волела је уметност. Удајом за Стеву Тодоровића уз њега и даноноћно му помажући у раду, и упуштајући се и сама у извођење неких већих сликарских радова на терену, у црквама, она је постала и сама сликар-професионалац. Осим портрета, њен иконостас у капели некадашње Више женске школе у бившој улици Краљице Наталије, данас Народног фронта, који је

⁸⁷ Стева Тодоровић, *исто*, 50, 51.

⁸⁸ Стева Тодоровић, *исто*, 51.

⁸⁹ Стева Тодоровић, *исто*, 43.

⁴⁰ Држ. арх. НР Србије, Мин. просвете, фас. XV, No 199/86.

срушен за време Првог светског рата, изазвао је дивљење код савременика. За њих је било тада изненађење да једна слаба жена може „толики посао сама да савлада“.⁴¹

Својим радом Полексија Тодоровић је дала пример неким младим девојкама онога доба, које су имале наклоност према уметности, да пођу њеним стопама. Јер и она је поред Стеве Тодоровића, што је врло значајно, узела улогу учитеља и то специјално учитеља наше женске омладине, која до ње није смела ни помислити да са друговима учи сликарство. Полексија Тодоровић је прва отворила врата уметности женској деци. Кроз њен, сад већ богати, дом осамдесетих година, односно у атељеу Стеве Тодоровића, у његовом присуству и у другарском опхођењу Полексије Тодоровић, као и кроз Вишу женску школу, у којој је она предавала као наставница неких петнаест година цртање, више девојака онога доба просањале су свој сан да буду уметнице. Па и ако нису то постале, оне су доцније као културне мајке те своје сине пренеле на своју децу, на прву генерацију наших жена сликарки новијег доба наше културне историје. Можемо да набројимо неколико интересантних и чак заслужних жена сликарки које су прве појмове о уметности добиле преко наставе и учења Полексије Тодоровић. Тако међу првима Олга Васиљевић, доцније жена сликара Лазара Крцалића, која је највећи део радова на многобројним иконостасима, које је овај сликао по Србији, она извела, с поносом се сећала атељеа Полексије и Стеве Тодоровића у коме је учила.⁴²

Природно, да су часови из сликарства за женску децу држани у засебним одајама, што ће много доцније крајем века и Кирило Кутлик морати да заведе у својој школи, као и Риста Ву-

кановић са својом женом Бетом Вукановић.

Рад Стеве Тодоровића и на другим дисциплинама које је он први преко курсева и течајева завео у Београду, као телесно вежбање — физкултура, хорско певање и мачевање не може да се одвоји од његове уметничке школе, јер се он подједнако бринуо и за телесно и за умно васпитање младих генерација, правилно сматрајући да је телесно вежбање „основа здравог тела и здравог духа“.⁴³

Међутим, иако је Стева Тодоровић доцније био врло много цењен и признат као сликар и награђен као јавни радник, тако да је могао без бриге живети, он је и даље имао често тешке дане у материјалном погледу. Овоме су биле узрок нарочито несрећене прилике у земљи и ратови у којима је он учествовао као ратни сликар. Из неколико његових писама, које је послао жени Полексији са фронта види се да државним службеницима-ратницима у то доба није исплаћивана цела плата, као и да је он, поносан што је војник, врло много забринут за опстанак своје деце, која су била и болешљива.⁴⁴ Сву је рано изгубио, изузев ћерке Љубице, која је умрла ове године у дубокој старости. На фронту у првим редовима радио је дању и ноћу, скицирао, хватало мотиве и слао цртеже преко таста Матије Бана нашим и страним европским листовима, молећи га да пласира у оне који више плаћају. То је било добро, на висини пропаганде за нашу ствар ослобођења, али је од тога, као што се види, Стева Тодоровић очекивао и материјалну корист. На кратко време пред смрт чула сам лично од, тада већ много старе, Полексије Тодоровић, да су „много, много радили“ и да су често били приморани да држе и ђаке у интернату, за које се поред наставе и „кувало и прало“.⁴⁵

У Првом светском рату кућа им је

⁴¹ Зора Симић-Миловановић, *Сликарке у српској историји уметности*, 1938, 25—28.

⁴² Зора Симић-Миловановић, *исто*.

⁴³ Стева Тодоровић, *нав. дело*, 28—31.

⁴⁴ Стева Тодоровић, *исто*, 33, 65, 66.

⁴⁵ Зора Симић-Миловановић, *наведено дело*, 27.

била демолирана и све покућство пропало. Нарочито је страдао атеље Стеве Тодоровића, из кога је однето све благо које је он годинама стицао. Све је то било врло тешко, замарало је, иако је он био неуморан, и кидало. У *Српским илустрованим новинама* још 1882 године наведене су речи из једног његовог писма које заиста тешко падају: „Да ми је, пријатељу, мира, остварио бих све умишљаје из млађих дана“.⁴⁶

Па ипак кроз борбу и непрекидан рад Степа Тодоровић је још за живота дочекао признање. Када је прослављао педесетогодишњицу свога рада упутили су му као своме учитељу и професору специјално штампану честитку, поред других и научни радници, његови бивши ученици, у то доба већ људи на највишим положајима: Н. И. Стаменковић, ректор Велике школе са професорима Андром Стефановићем, Владом Тодоровићем, Тошом Селесковићем и Костом Главинићем, истичући његове велике заслуге за културни напредак земље, и изражавајући му захвалност и признање на васпитању младих нараштаја.⁴⁷ Ово је било веће признање и за њега радосније од званичних похвала, одличја и титула које је добио у току свога живота од наших и страних високих установа и државних институција.

*

Одласком Стеве Тодоровића у редовну школу за наставника у развоју наше уметничке школе настаје један подужи прекид. Читавих тридесет година у правом смислу немамо уметничку школу у Београду. Омладина учи да слика у гимназијама, у Реалци, на Техничком факултету, или врло мало, тек понеки ђак у атељеу понеког уметника, и врло ретко се издвајају јачи уметнички таленти и индивидуалитети ради одласка на студије у иностранство. Али у овоме, да га тако назовемо, безшколском раздобљу (мислим на уметничке школе) важно је за развој на-

ше уметности уопште да у Београду живи приличан број уметника, који најчешће раде иконе за цркве и, што је од врло великог значаја, портрете грађана, а који с времена на време приређују своје изложбе.

У ово доба избила је читава група Србијанаца, која се бавила сликарством: Милија Марковић-Распоп, са синовима Николом и Радованом, Милош Тенковић, Анте Ковачевић, Димитрије Андрејевић, Живко Југовић, Ђорђе Милованић, Стојан Николић, Никола Милојевић, Петар Раносовић-Ранос, Лазар Крцалић, Милутин Марковић и други. Било је и странаца као: Доменико д'Андреја са синовима, Галвиц и још неки, поред већ познатих војвођанских сликара који су радили у Београду.⁴⁸

Иако су изложбе ових уметника биле ретке ипак су потстрекавале, обавештавале и будиле интересовање грађана Београда. И можда баш зато што су биле ретке, оне су се памтиле и желеле. Преко ових изложби, не само омладинци и ђаци, него сви без разлике на професију и доба старости, нарочито они који су имали наклоности и таленат за уметност, васпитали су свој укус и могли су да стичу извесна сазнања о могућностима за даље учење и развијање. Отуда су на први позив доцније у Кутликов атеље нагннули са свих страна, не само омладина, него и други, старији без обзира на године и врсту свог личног рада.

И специјално то што су уметнички портрети продирали у домове наших грађана будило се све веће интересовање и за ову врсту уметности, јер заиста је то била велика пропаганда за уметност, неколико стотина портрета, само Стеве Тодоровића, не рачунајући других уметника, као ни другу врсту уметничких радова, који су продрли у наше куће у то доба.

Овде треба забележити и улогу штампе, која је још онда припомогла пропаганди уметности. Прелиставајући

⁴⁶ *Српске илустр. новине*, 1882, 21, 143.

⁴⁷ Оригинал захвалница у Музеју града Београда, инв. бр. 2288.

⁴⁸ Зора Симић - Миловановић, *наведено дело*, 34.

наше часописе онога доба, ми видимо да су они бележили и репродуковали радове и скице наших уметника, да су писали о изложбама, онолико и онако какав су онда поглед имали на све то, али често, посвећујући и читаве ступце, појединим уметницима, њиховим изложбама, или чак само једном делу.

Од прве изложбе Стеве Тодоровића која је одржана 1860 године,⁴⁹ па до краја века, до појаве Кирила Кутлика оснивача нове, друге уметничке школе у Београду приређене су, уколико до данас имамо евиденцију, ове изложбе: Етнографског материјала спремљеног за изложбу у Москви, 1867 године, у стану Стеве Тодоровића, полузванична: Прва етнографска изложба у Србији коју је приредио Ђорђе Миловановић, сликар 1883 године;⁵⁰ Сликарска изложба Ђорђа Крстића 1880 године;⁵¹ Сликарска изложба Милоша Тенковића 1881 године;⁵² Друга изложба Ђорђа Крстића 1884 године,⁵³ Уроша Предића 1888 године.⁵⁴

Исте 1888 године приређена је интересантна и веома значајна за наш град изложба предмета који су спремљени за интернационалну изложбу у Паризу 1889 године. Изложба је отворена 20 фебруара у Главној скупштинској дворани. На њој је, поред осталих производа наше индустрије и привреде, била из-

ложена и „мала али ваљана збирка српских слика, наиме: „Сироче“ и „Весела браћа“ од Уроша Предића и „Утопљеница“ од Ђорђа Крстића“. Поред наведених излагали су још и вајари Ђорђе Јовановић и Петар Убавкић. Сви ови излагачи у Паризу су награђени.⁵⁵

Ова изложба је била једно полагање рачуна пред јавношћу и покушај да се добије једно критичко мишљење о спремљеном материјалу; али је она била и један гест да се и нашем народу покаже какве се у њему могућности и снаге крију, као један потстицај да се не застане.

У овом времену ређале су се и даље изложбе: Николе Милојевића 1889 и 1893 године,⁵⁶ вајарска изложба Петра Убавкића 1893 године,⁵⁷ још ђачка изложба сликарских радова Ристе Вукановића 1894 године,⁵⁸ вајарска изложба Ђорђа Јовановића 1895 године,⁵⁹ Ђорђа Крстића 1896 и 1897 године,⁶⁰ Леона Коена 1898 године,⁶¹ и најзад комбинована сликарско-вајарска изложба Ристе и Бете Вукановић и Симе Роксандића 1898 године.⁶²

У то безшколско доба покренуто је и оснивање уметничког друштва 1883 године. На првом састанку било је сликара, музичара, вајара, архитекта, песника и глумаца,⁶³ наравно без учешћа жена. Оно је живело неколико година.

⁴⁹ Бранково коло VI, 1900, 802—811; Дело XVI, 1908, 351—355; Синиша Пауновић, Најстарија уметничка школа на Балкану, Политика, април 1936; Српске илустроване новине, 1882, 121—143.

⁵⁰ М. Ђ. Милићевић, Годишњица Никол Чупића VII, 1885, 3; Србадија, 1883, 156.

⁵¹ Јавор VII, 1880, 1274—1277, 1301—1305, 1047; Српска Зора V, 1880, 74; Радмила Вунушевац, Прве уметничке изложбе у Београду, Политика од 20 априла 1939.

⁵² Србадија I, 1881, 143—144; Споменица о прослави 25-годишњице Грађанске касине у Београду 1869—1894; Зора Симић-Миловановић, Музеји I, 1948, 11—18.

⁵³ Јавор XI, 1884, 509, 510; Споменица о прослави 25-годишњице Грађанске касине у Београду 1869—1894, 16.

⁵⁴ Бранково коло IX, 1903, 274—281, 313—316, 341—348, 375—377, 408—413; Споменица о прослави 25-годишњице Грађанске касине у Београду 1869—1894; Радмила Вунушевац,

Прве уметничке изложбе у Београду, Политика од 20 априла 1939.

⁵⁵ Јавор, 1889, 159; Михаило Хаџи-Поповић, Србија на светској изложби у Паризу 1889, изд. 1891. Извештај — додатак, 63.

⁵⁶ Јавор, 1893, 484.

⁵⁷ Бранково коло XVI, 1910, 416; Споменица о прослави 25-годишњице Грађанске касине у Београду 1869—1894.

⁵⁸ По казивању Бете Вукановић аутору дела.

⁵⁹ Споменица о прослави 25-годишњице Грађанске касине у Београду 1869—1894; Годишњак САН XVIII (1914—1919) 1922, 257—263; Радмила Вунушевац, Прве уметничке изложбе, Политика од 20 априла 1939.

⁶⁰ Зора Симић-Миловановић, у рукопису.

⁶¹ Зора Симић-Миловановић, Годишњак Музеја града Београда II, 1955.

⁶² Изложба је одржана 1898, по подацима Бете Вукановић.

⁶³ Србадија, 1883, 40.

Ове изложбе и Уметничко друштво, затим Народни музеј и најзад наша штампа, широм отворених врата, свима, без обзира на професију и узраст вршила је васпитно дејство широко у масама. За велики успех наших занатских производа на изложби у Паризу 1889 године свакако да се дугује и оваквом уметничком животу, иако се он развијао стихиски, без икаквог стимуланса и ослонца на неке званичне факторе.

Све ово сондирало је терен и створило повољне услове да се у Београду оснује једна нова уметничка школа са најбољим изгледима за трајан рад и успех, за васпитање једне нове генерације која ће ужурбано да похрли у њене одаје, јер је била жељна и да научи, да да нешто и сама од себе.

*

Али опет иницијатива није дошла од Србијанаца и Београђана, иако се на то мислило и у ово време. Ђорђе Крстић је упутио Народној скупштини из Минхена једно писмо 1881 године у коме је тражио реформу наставе из цртања по гимназијама и оснивање вечерње сликарске школе. Али ово његово писмо бачено је у акта зато што су у то доба скупштини могли да упућују предлоге само народни посланици.⁶⁴

Оснивач нове уметничке школе у Београду био је Чех, Кирил Кутлик. Било је то пријатно изненађење за Београђане кад су поред осталих и у дневном листу *Трговинском гласнику* од 23 јула 1895 прочитали оглас да се: „у месецу августу отвара Школа за цртање и сликање под управом г. Кирила Кутлика. Предавање ће се држати сваког дана сем недеље и среде. Часови ће се држати лети: од 8 до 12, а од 9 до 10 зими; у вечерњем течају од 5 до 8 лети, а зими од 4 до 7. Настава цртања почиње с основама цртања с прегледа и на послетку с природе, а тако и сликање. Уз ово ће се предавати теорија

о перспективи, хармонији боја и тако даље. Школарина у дневном течају за ученике петнаест, а за ученице двадесет динара месечно. У вечерњем течају за ученике десет, а за ученице петнаест динара. Уписница се плаћа пет динара једном за свагда, и још годишње један динар за школску послугу. Школарина се плаћа унапред“.

Сл. 11 — Кирил Кутлик

„Упис и обавештење код самог управника школе који сад станује у „Хотел Славији“, соба бр. 4, од десет до дванаест часова пре подне“.

По подацима Кутликовог брата Гедеона Кутлика, који се налазе као породичне белешке код Зденке Браздил из Београда,⁶⁵ Кутлик се родио у Крижлицама у Чешкој 29 марта 1869 годи-

⁶⁴ Зора Симић - Миловановић, Сликари Ђорђе Крстић, у рукопису.

⁶⁵ Зденка Браздил је сестра Кутликове

жене Миладе. Оне су ћерке Франтишека Неквасила, архитекте. Имао своју кућу у Ранкеовој улици бр. 2. У Београд су се доселили осамдесетих година прошлога века.

не, где је свршио основну школу. Гимназију је учио у месту Храдци Карлове у Чешкој, а од 1885 до 1891 године студирао је Сликарску академију у Прагу. Био је ученик професора Лотхе-а, а затим Макса Пирнера. На студијама је показао одличан успех тако да је ослобођен плаћања школарине. Још на студијама у Академији одао се композицији и одмах се истакао сликом „Последњи тренутци слободе Јана Хуса“. Ову слику откупила је општина вароши Високс у Чешкој. Године 1891 отишао је у Беч и код професора Бузенменгера специјално је студирао историску композицију; али је живео као самосталан сликар. У Бечу је остао до 1893 године и пошто је оболео од плућа отишао је у Арко, Јужни Тирол, да се лечи где се и даље бавио сликарством.

Васпитан у кући свога оца Теодора Кутлика евангелистичког свештеника, великог словенофила, који је једно време био учитељ у Старој Пазови, а затим као пензионер-економ живео у Угарској у онда званој Липтонској жупи, у месту Дехтари код Светог Николе, данас у Чехословачкој, Кирил Кутлик је по његовом наговору дошао у Београд да оснује уметничку школу.

Из првог извештаја Кутликове „Српске цртачке и сликарске школе у Београду“ од 1896 године⁶⁶ види се да је Кирил дошао у Београд 1 јула 1895 године у споразуму са својим оцем, коме он у поменутом извештају изјављује највећу благодарност као „највећем добротвору Српске сликарске школе“, јер је његовом помоћи отворио школу и „срећно свршио прву школску годину“, и моли га да „благослови и убудуће рад његов и његових вредних ученика“.

Кирил је упознао и заволео Београд још 1887 године, кад је као студент Уметничке академије долазио на прославу Стогодишњице Вуковог рођења,

и још тада је запазио да Београд нема никакву школу за уметност.⁶⁷

Одушевљен својом новом улогом, млад и жив, пун љубави за Србе и Србију, чија је борбена и херојска историја, распаљивала његову машту сликара, склоног обради историске композиције, у духу ондашњег романтичарског правца, — он је у њој нашао, како је сам на неколико места забележио, „своју нову отаџбину“.

Супротно оном времену шездесетих година када је Стева Тодоровић отворио своју школу сам без познаника и пријатеља, без икакве материјалне и моралне помоћи све док није показао успех, Кирилу Кутлику, чим је крочио на српско тле прискочили су у помоћ многи наши интелектуалци и културни радници и, што је за њега било врло важно, наши имућнији људи онога доба.

Кутлик је био врло мио и весео човек. Он је умео да створи један круг људи око себе, да их заинтересује за своју идеју, умео је да стекне одмах поверење, те су му притекли и морално и материјално у помоћ. Јер та идеја о оснивању уметничке школе у Београду живела је међу нашим људима. Она је била једна друштвена потреба, која је чекала да неко не само изиђе са конкретним предлогом, него да приступи и спровођењу у дело. У предговору свог школског извештаја Кутлик пише, да се „нашло много људи, који су саветом и истинском помоћи доказали и мени и мојој школи своју пажњу; сваки на свој начин. Са благодарношћу помиње гг. Јевту Стевановића, професора Велике школе, Велимира Валожића, књижара, Владу Тодоровића, професора Велике школе, Тасу Богдановића, чиновника Монопола дувана, барона фон Таубе, војног аташеа руског посланства, Хајима Давича, начелника Министарства привреде, Павла Ранковића, администратора *Трговинског гласника*, Димитрија Мирковића, чиновника Мини-

⁶⁶ Кирил Кутлик, Први извештај српске цртачке и сликарске школе у Београду, 1896.

⁶⁷ Из забележака Кутликовог брата Гедеона Кутлика које се налазе код Зденке Браздил; *Нада*, Сарајево, 1897, бр. 21.

старства финансија, Франтишека Неквасила, инжењера, Петра Хиблера, чиновника Београдске задруге и тако даље“. Кутлик се специјално захваљује свима уредништвима београдских листова, а нарочито *Трговинског гласника*, који су бележили новости из његове школе и тиме вршили пропаганду.⁶⁸

Па ипак и Кирил Кутлик је имао доста тешкоћа. Јер, макако да је терен био зрео за оснивање једне уметничке школе, ипак је он материјално кубурио. У извештају који „предаје јавности“ каже: „Ако би било чега што би ми се могло замерити са највећом готовошћу примам, желећи само, да сваки, који би шта замерио, узме у обзир овдашње неподесне прилике за овакав рад“.⁶⁹ А у разговору свог извештаја Кутлик се осврће критички на првогодишњи рад своје школе и каже да је „кроз буру неприлика, неуморном снагом воље испливала моја замисао, и данас смо пред годишњицом Српске цртачко-сликарске школе. Година дана мучнога посла, година упорне борбе, минула је, да увек остане као вечни темељ Српској цртачко-уметничкој школи“.⁷⁰

По школској статистици изнетој у поменутом извештају, одмах прве године за његову школу пријавило се осамдесет ученика. Од ових тридесет је редовно похађало часове и то: дванаест као редовни, седам као ванредни и једанаест као посетиоци посебног вечерњег курса.

Па иако се у ово доба завођења општинских реформи у земљи ишло напред, прве изложбе, прва излагања на страни, прве збирке које Стева Тодоровић набраја још 1868 године,⁷¹ прве мецене, први, Народни, музеј, уметничко друштво и тако даље, ипак је ишло споро и тешко, са дугим интервалом, кад год се тицало завођења нових институција. За разлику од школе Стеве Тодоровића, ђаци Кутликове школе нису били само Београђани и нису то сад била само деца имућнијих људи.

Почео је да се просветно и културно уздиже средњи сталеж: занатлија, чиновника и радника. У школи Кутликовој било је ђака скоро из свих места Србије. На вечерњем курсу, што је врло интересантно и значајно, међу ванредним ученицима било је слушаца почев од ђака основних школа, гимназиста и професора до занатлија свих врста: столара, обућара, бравара, часовничара, фарбара и тако даље.

Што се тиче народности и вере Кутлик није правио разлику. Али ипак о томе води рачуна и посвећује у свом првом „извештају“ посебан став „вери и народности“: један је из Аустро-угарске, по народности Чех, а католик по вери; сви су остали рођени у Србији, сем једног који је рођен у Турској у Скадру, и другог који је рођен у Кривошијама. Двоје су мојсијеве вере“.⁷²

Школа Кутликова налазила се једно кратко време у бившој кући сликара Милије Марковића-Распопа, исто као и некад школа Стеве Тодоровића, доцније Народна библиотека на Косанчићевом венцу, која је изгорела 6 априла 1941 године; затим је пресељена у Краља Милана улицу, данас Маршала Тита број шездесетдва, преко пута бившег Министарства спољних послова, угао Добрињске улице. Школа је била врло скромна. Инвентар ствари имао је свега двадесетседам бројева у вредности хиљаду педесет и девет динара. Он је изгледао овако: „Четири стола за рад, пет ногара за рад, десет двокрилних наслона за преграде, двадесетпет сандука за седење, четири гвоздена стуба са раменицама за лампе, осам лампи са шеширима, једна полица за ђачке табле, један орман са три фијоке, једна плехана пећ, пет подлога за гипсане фигуре, три беле школске завесе, четири целе гипсане главе, седам гипсаних полуглава, једна цела фигура са мишићима од гипса, три гипсане руке, две гипсане ноге, једно гипсано ухо, три гипсана листа са плодом, четрдесетио-

⁶⁸ Кирил Кутлик, *нав. дело*.

⁶⁹ Кирил Кутлик, *исто*.

⁷⁰ Кирил Кутлик, *исто*.

⁷¹ *Гласник српског ученог друштва* II, 1868, 54—73.

⁷² Кирил Кутлик, *нав. дело*.

Сл. 12 — Кирил Кутлик са својим ђацима. Горњи ред: Љуба Ивановић, Емило Ребрић, Милорад Вукајловић, Тодор Наумовић, Љубомир Гајић. Доњи ред: Мика Николић, Милорад Велички, Михаило Муановић, Кутлик Кирил, последња двојица непозната

сам орнаментираних рељефа од папирмашеа, петнаест слика предела, сто Таубингерових прегледа, двадесет прегледа целих глава Таубингерових, четрдесет орнамената за занатлије, четрдесет прегледа искључиво за браваре, педесет и два прегледа искључиво за столаре, сто прегледа за децу и стотрдесетдве књиге“.

Одмах у почетку рада Кутлик се хвали како је нашао доста пријатељских „услуга многе господе“, и да је „рад корачао смело напред“. Он не забравља да истакне како су му ученици показали „и воље и дара“.⁷³

Кутлик је радио брзо, журио. Није прошао ни пун семестар од отварања школе, а он је, покретљив и продоран, већ био дошао у везу са тадашњим министром просвете и показао му свој рад и своју школу и овај му је обећао и мо-

ралну и материјалну помоћ. Међутим, ствар је одједном била запела. У његовој школи ђаци су у почетку само пречртавали Таубингерове прегледе. Моделе нису употребљавали, чак ни гипсане. То је изазвало негодовање код неких наших познатијих сликара онога доба, а у првом реду Ђорђа Крстића, који је још 1881 године, као што смо навели, упутио Народној скупштини писмо у коме је, баш због оваквог начина предавања по школама, тражио поред осталог и реформу наставе, наводећи да је „било случајева у иностранству да су наши професори, зато што се настава није вршила према моделима, него према прегледима, морали из основа по модерним методама изучавати сликарство“.⁷⁴

Због овога је министар просвете образовао комисију која је већ у де-

⁷³ Кирил Кутлик, исто.

⁷⁴ Оригинално писмо Ђорђа Крстића наведено под бр. 63.

цембру прегледала рад Кутликове школе. „Сва г. чланови комисије, наводи Кутлик у свом првом „Извештају“, беху зачуђени брзим напретком школе и уредбом осим једнога са „одвојеним мишљењем“. Тај је један победио“.⁷⁵ Крстић је као и увек био доследан себи и упоран.

Ова критика и неуспех нису Кутлика обесхрабрили. Напротив изгледа да је он ово примио сасвим правилно, као поуку, јер је одмах у идућем полугођу завео и „цртање целих глава по гипсу“, што је већ било приближавање модерној настави, која ће у другој години да се прошири и на студије из природе.

Кутлик је још прве године покушао да заведе и теориске часове. Али ту није имао успеха, „јер тада не знађах још добро српски, пише, а никога нисам могао наћи ко би тај посао обављао. Покушај једнога младога инжењера да предаје перспективу и историју уметности био је врло слаб“.⁷⁶ Овај инжењер је био Атанасије Тодоровић, у оно време нераздвојни друг наших уметника прво на студијама у Минхену, па затим и у Београду.

Интересантно је да Кутлик бележи и како је њихова мала библиотека са стручним и поучним књигама „јако употребљавана“, и да су као ванредни ученици на дневну наставу долазила и „многа господа“, који су били „особито вредни и неуморни“.

Међутим, Кутлик је тешко излазио на крај у материјалном погледу. Није имао новаца. Школарина је била за многе врло велика и он је морао сиромашнима да смањи. Наплаћивао је само толико, да „бар стан, гориво и осветљење не плаћа из свог џепа“.

Имајући на уму да уметност, па макар само и извесно знање из уметности, оплемењава занатлије и њихове рукотворине, и како је на вечерњем курсу већ имао повећи број ученика са разних заната, он је ступио у преговоре са Министарством народне привреде тражећи

помоћ бар за овај курс како би у њему потпуније и лакше изводио своју наставу и тако дизао културни ниво занатлиског кадра уопште. Зато је и био набавио специјалне прегледе за ученике појединих заната, за браваре, за столаре и тако даље.

По његовом инвентару се види да је имао намеру и да спроведе специјалну наставу за децу, за коју је посебно спремио сто прегледа са којих би учили да цртају и сликају.

Најзад, знајући, како сам каже, да се „у Енглеској, Немачкој и другим уметничким земљама сматра сликарство исто онако као певање и музика и да је од свих „шпортова“ најплеменитији и највеселији цртање и сликање“, а свакако и у нади да ће нешто више зарадити, Кутлик је објавио преко новина да отвара „курс за даме“ у својој школи. Надао се да ће се „многе“ пријавити. У школи је за њих био припремио одвојена одељења. Али се овде Кутлик преварио. Пријавило се доста, али су посећивале школу „само једна госпођица и то — Немица“, и једној је давао „приватне часове“, та беше Рускиња!...⁷⁷

Кутлик је био изненађен, и свакако не свестан да је он за схватање Београђана у оно доба још био врло млад, а уз то и мушкарац, да би могао предавати нашим младим девојкама. Из тона којим бележи ове редове осећа се да он то сматра за некултуру. Али је упоран и каже: „У идућој години учинићу још један покушај да одржим курс за даме и ако се бар четири до пет не пријаве бићу принуђен да из програма избришем тај посао. Можда ће тада и која Српкиња осетити вољу за сликарством?...“⁷⁸

По речима сликара Боре Стевановића, који је био Кутликов ђак од првог дана оснивања његове школе, „курс за даме“ је ипак друге године радио. Он се сећа имена: Маре Грујић, Чолак-Антићеве, Драгице Николић, Анђелије

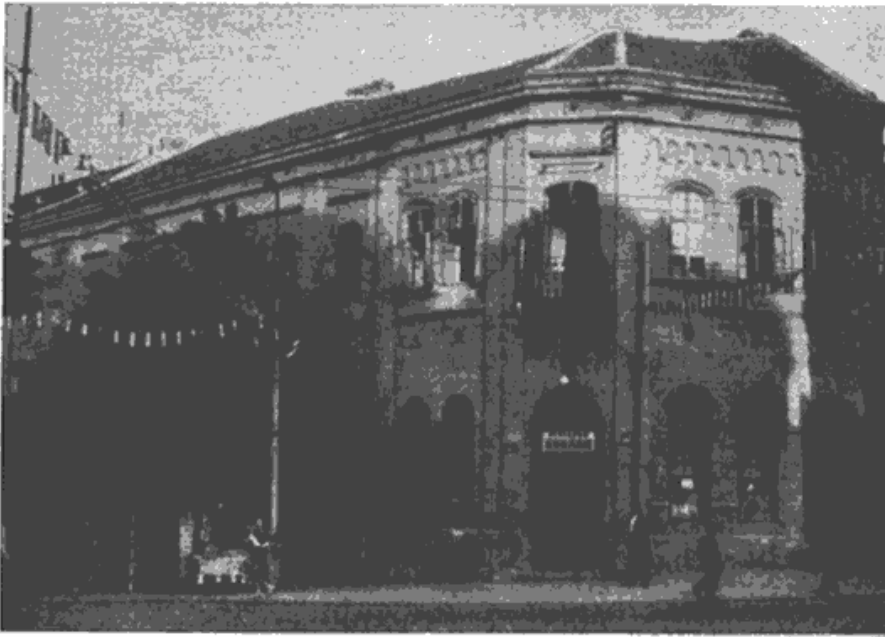
⁷⁵ Кирил Кутлик, *нав. дело*.

⁷⁶ Кирил Кутлик, *исто*.

⁷⁷ Кирил Кутлик, *исто*; Рускиња је била

фон Таубе, ћерка руског посланика у Београду.

⁷⁸ Кирил Кутлик, *нав. дело*.

Сл. 13 — Хотел „Лондон“, угао улица Маршала Тита и Милоша Великог. На првом спрату се налазила Уметничка школа Кирила Кутлика

Лазаревић. Затим се сећа Надежде Петровић, која је, изузетно као наставница Више женске школе, похађала заједно са мушкарцима дневни курс Кутликове школе.⁷⁹

Кутлик је да би одвојио женску децу од мушке, пошто није имао сасвим засебно одељење, преградио чамовим даскама одају, у којој се држала дневна настава. Природно је да су убрзо чворови на чамовим даскама избијени, и њихове рупе су послужиле „за узајамно праћење успеха, будућих уметника и уметница“.⁸⁰

Интересантно је да је већ прве године Кутлик приредио две изложбе својих ђака: једну почетком фебруара 1896 године у Распоповој кући, а другу на крају школске године августа 1896 године, и то у Старој скупштини. Поводом прве изложбе *Трговински гласник* од 3. II. 1896 године објавио је „да се сутра отвара изложба радова ученика Кутликове школе“, у згради на Косанчићевом венцу број 12 и да ће на њој бити изложене „и слике учитеља Г. Кутлика“. Улазница је за одрасле стајала пола динара; а за ђаке 0,20 динара.

⁷⁹ Усмена казивања сликара Боре Стевановића аутору.

⁸⁰ Усмена казивања сликара Боре Стевановића аутору.

Прву изложбу посетило је око шест стотина педесет посетилаца: за оно време одлична посета. Укупан приход са ове изложбе износио је сто динара.

Прекида у настави школе, односно феријалног распуста, није било. Већ четвртог септембра почела је друга школска 1896/97 година рада ове школе.

Па ипак Кутликова школа је знатно напредовала. Друге школске године десиле су се знатне промене, притекао је у помоћ, тадашњи министар привреде Љубомир Клерић.⁸¹ Увиђајући корисност ове школе, ако се добро постави њен рад и програм, он је школи дао сталну месечну помоћ од сто педесет динара у нади да ће се временом развити у праву „Уметничко-индустриску школу“. Помоћ је била намењена специјално вечерњем курсу, како је Кутлик и тражио после неуспеха да добије помоћ уопште за целу школу од Министарства просвете.

Ова помоћ Министарства привреде коју је школа добила друге године учинила је да она у неку руку постане државна. Ово потврђује и сам Кирил Кутлик својим потписом, јер се у пр-

⁸¹ Кирил Кутлик, Други годишњи извештај српске цртачке и сликарске школе, Београд, 1897.

вом годишњем извештају потписује „сопственик и управник Прве српске цртачке и сликарске школе“, а друге године само „управник Српске цртачке и сликарске школе“.

И сам програм вечерњег курса је тако био подешен и проширен да служи нарочито занатлијама свих врста. Наставу су на овом курсу изводили: Кирил Кутлик, као управник школе, четири пута недељно слободно цртање и Војислав Н. Стајевић, подинжењер Министарства грађевина, два пута недељно геометриско цртање.

У свом другом годишњем извештају Кутлик нарочито истиче као добротвора Љубомира Крсмановића, београдског индустријалца, који се врло интересовао за рад школе, посећивао је и постао први њен добротвор.

У другој години број ђака Кутликове школе прилично се повећао. Предавања су посећивала четрдесет и три ученика. И што је нарочито значајно, види се да је ове друге године била обрађена много већа пажња на саму организацију школе и на наставно особље, које је било на висини, и програм, који је у свему задовољавао, јер је преко модерније наставе пружао

шире образовање, и теориско и практично, потребно за солидну студију и рад на уметности. Већ у трећем семестру наставни кадар у Кутликовој школи био је врло одабран од људи културних и свесних да треба ову школу што више потпомоћи. У школи су предавали: академски сликар, управник и оснивач школе Кирил Кутлик сваког дана цртање и малање, професор Велике школе Јефта Стефановић два пута недељно геометрију и геометриско цртање, професор Реалке Јосиф Ковачевић два пута недељно нацртну геометрију, науку о сенчењу и перспективу; професор Велике школе Светозар Зорић, у исто време и ванредни ђак Кутликове школе за сликарство, предавао је једанпут недељно историју уметности, стил и орнаментику; а санитетски капетан прве класе Д-р Милан Жерајић једанпут недељно пластичну анатомију. Овај предмет доцније је преузео лекар Д-р Завађил.

Приметно је да је Кутлик ове године настојао нарочито да свој инвентар попуни помоћним предметима за обављање наставе. Набавио је гипсане фигуре, главе, ноге и руке за школске моделе. Тако исто и библиотеку је попунио чи-

Сл. 14 — »Сала мира«, лево, доцније Синдикални дом на Славији, у коме се налазила Уметничка школа Кирила Кутлика. Данас преправљен у биоскоп »Славију«

сто стручним књигама из којих су ученици могли да уче анатомију, перспективу, сенчење, па и сам начин рада на сликарству и тако даље. Интересантно је да је Кутлику била и једна од првих брига да набави и специјалан апарат за израчунавање перспективних односа.

С преласком на рад по моделима у Кутликовој школи одмах се поставило и питање њихове набавке. Прво су као модели служили одливи од гипса, најчешће античких скулптура, Диоскоболоса, Аполона Белведерског, Милоске Венере, Дијане и других, и разни делови човечјег тела, почев од главе, уха, ока, носа, мишића руку и ногу, до целе фигуре. Затим су у школу бојажљиво почели да улазе и живи модели. Полако се вршила еманципација од старог сујеверја да ће онај кога сликају брзо умрети, од стида и малограђанштине, којима се Стева Тодоровић морао да покорава, па ма како напредан био, ако је мислио да у оно време, још сасвим застарелих појмова, његова школа успе. Кутлик није могао да чини компромис, нити је морао. За тридесет година ипак су се погледи променили, иако је ишло споро. Ђорђе Крстић је први прекршио укорењена схватања и помоћу жандарма, кад већ није могло друкчије, довео са пијаце и из јавне куће моделе у свој атеље.⁸² Он је сад стајао уз Кутлика. У почетку противник његове методе наставе по прегледима, сад су се нашли на истој линији, чим је овај прешао на наставу по моделима. Па ипак још увек су то били само модели обучени и до грла закопчани: најчешће Цигани, сиротиња са периферије и стари просјаци. Актова у српском сликарству крајем деветнаестог века, може да се каже, нема.

И ове друге школске 1896/97 године Кутлик је приредио две изложбе. Прва ове друге године, односно трећа изложба од оснивања школе, одржана је фебруара 1897 године на првом спрату хо-

тела „Лондон“, где се била преселила школа, а друга, односно четврта јуна месеца исте године у „дворани Велике школе“.

Тек после завршене друге године Кутлик је завео и феријални распуст.

Кутлик „са задовољством и срцем пуним благодарности“, у свом другом годишњем извештају, напомиње да „наставници ове године нису жалили труда и да су без икакве материјалне награде предавајући у школи имали пред очима једино моралну важност ове школе“.⁸³

Овде морамо да истакнемо специјалну заузимљивост и материјалну помоћ коју је професор Светозар Зорић пружао Кутлику и његовој школи. Он је помагао новчано и саме студенте. Тако је Кости Миличевићу и Драгомиру Глишићу, за време њихових студија у Минхену, после одласка из Кутликове школе, редовно слао по двадесет марака сваког месеца, што је за оно време била прилична сума.⁸⁴

Што се тиче самог уметничког рада и постигнућа, иако је Кутлик врло добро почео, он није могао да наметне ни једном од својих ђака свој поглед на уметност и своје тежње. Он је као сликар припадао оној групи сликара који су радили у духу националног романтизма и заносили се историском композицијом за чије су изучавање на академијама у то доба у иностранству постојали специјални курсеви, обично највиши и последњи. Још као ђак Уметничке академије у Прагу Кутлик је насликао композицију „Последњи тренуци слободе Јана Хуса“. Затим, доцније насликао је „Прву жртву смрти“, уствари она је претстављала „Каина и Авеља“ и још неке друге. Та наклоност за романтичарском композицијом и довела га је у борбену Србију, где је поред више портрета и редовне наставе у школи израдио и слике које претстављају: „Чучук Стану“, „Краљевића

⁸² Зора Симић-Миловановић, Ђорђе Крстић, у рукопису.

⁸³ К. Кутлик, Други годишњи извештај.

⁸⁴ Усмена казивања сликара Драгомира Глишића аутору.

Марка како убија аждају“, „Цвети“, „Апотеозу измирења краља Александра Обреновића са Николом Црногорским“, „Чукур чесму“, „Манастир Вратну“, „Јана Хуса“, „Јана Жишку“ и неке друге жанр слике и мотиве из оријенталског живота. Смрт га је претекла да доврши за париску изложбу 1900 године велику слику „Улазак Светога Саве у Јерусалим“.

Кутлик је волео своје ђаке и таленте. Он им није наметао своје погледе. Али је гонио на рад. У школи је од првог дана био завео примерну дисциплину. Међутим где је запињало помагао је и материјално. То Бора Стефановић, сликар, са захвалношћу данас спомиње.

Баци Кутликови примили су од њега само донекле његову палету, односно боје и технику импресионизма уопште, подвлачећи нарочито плаве сенке. Они сачињавају једну малу групу врло талентованих сликара, која је почетком двадесетог века својим радовима иступила у нашој средини сасвим оригинално и обећавала да скрене ток развоја наше уметности сасвим на нов пут у духу нових концепција Запада. Из његове школе изишли су наши познати уметници данас још живи Драгомир Глишић и Боривоје Стефановић, затим у Другом светском рату настрадали Момчило Рафајловић. Овој групи припадају и Милан Миловановић, Коста Миличевић, Владислав Весел, Божидар Вучковић, Бранко Јевтић, Емил Ребрић, Љуба Ивановић, Милорад Вукајловић, Тодор Наумовић, Љубисав Гајић, Мика Николић, Милорад Велицки, Бруно Крешчински, Михајло Наумовић и други.

Рад свих ових младих људи није био чврсто везан за Кутликову школу. Они су се у њу уписивали, долазили, радили и одлазили, или на даље студије, или се одавали другим професијама. Зато и не могу да се поделе одређено на генерације ове школе.

Кутликова школа је радила пет година. После друге године није више штампала извештаје, тако да до краја

не можемо исцрпно да пратимо њен рад и фазе кроз које је пролазила.

Несређене прилике у нашој земљи, економски врло сиромашној и још увек зависној од великих сила, вечито у политичким трзавицама и династичким борбама, нису биле повољне за неки шири замах и видике. Затим, одмах у почетку века, царински рат са Аустријом, па Балкански ратови и Први светски рат рушили су и ништили наше најбоље младе снаге из ове генерације. На фронту као херој пао је Кутликов даровити ђак Бранко Јевтић, страдала је и Надежда Петровић, а затим изнурен недаћама и Коста Миличевић, не успевши ни једно од њих да досегне највиши ниво, ни у студијама, а још мање у свом личном уметничком изразу и самосталном раду. Од Косте Миличевића и Бранка Јевтића остали су само фрагменти израза ова два наша заиста велика сликарска талента. Од Миличевића нешто више, него од Јевтића. Надежда Петровић нам се данас, и поред више платна изванредно успешних, сва показује у изливу грча, револта или одушевљења, уствари сва искидана, и далеко измакла од погледа на уметност Кирила Кутлика. Врло обдарени Момчило Рафајловић, кога су већ сасвим старог као архимандрита манастира Ковиља убиле усташе, за време Другог светског рата, задовољио се као сликар доцније само радом на црквеном сликарству. Љуба Ивановић је оставио сасвим сликарство и постао један од наших најбољих графичара, сасвим оригиналан. Једино је Милан Миловановић остао доследан као импресиониста; — док су познати сликари одлични Кутликови ђаци од првога дана, и данас још активни, Боривоје Стефановић и Драгомир Глишић, пошли другим путевима. Иако су у почетку и чинили покушаје да раде на историској композицији, и да примене нови импресионистички метод рада на пејсаж, жанр и портрет сасвим у духу погледа и прилажења мотиву нове школе почетком двадесетог века уопште, ипак су остали само оригинални сликари нашег поднебља, и више реалисте него импресио-

нисте, тако да на крају стварно излазе тачне речи које је Кутлик навео у свом првом годишњем извештају, да је величина његових ученика код њега научила „само азбуку цртачку“. А ја додајем и сликарску.

Кутлик није био нека нарочита индивидуалност као уметник. Уосталом био је и млад. Имао је двадесет и шест година кад је школу отворио, али је његова школа за Београд у оно доба много значила. Она је показивала тенденције и имала одраз већ нових западњачких струја које су преко Минхена продрле и у нашу земљу, и може да се каже, она је избацила ону прву групу Србијанаца, који ће доцније између два рата, уз прилив нових, да ударе оригинални печат нашем уметничком стварању, те се оно одликује и издваја у ово време као „специфично београдско сликарство“ и београдски уметнички израз. Уз то она је одмах поставила најбољи оквир и план свог рада и заиста је дала „азбуку“ нашим уметницима новијег доба као једна од основних културних установа, без које једна напредна земља не може да буде.

Значај Кутликове школе види се и у томе што је требало да прође неких осамдесет година па да се у Београду оствари једна идеја, школа која ће да развије свој рад по плану и програму према замисли још Доситејевој, то јест да пружи помоћ и нашим занатлијама, и то не само теориски, него и практично, да оплемене своје производе. Јер Доситеј је још у своје време имао као четврту књигу у својем плану за штампање „Школу заната“, дакле пре „Књиге о уметности“, и као шесту „Књигу ручног рада (рукодеља)“, по којима би се предавало у школама.

Школа Кирила Кутлика, тако драгоцена за Београд у оно време, није била дугог века. Боем у правом смислу речи, неузджив, он се брзо несређеним животом и омамљен веселим друштвом и пићем, склон грудобољи, исцрпао и подлегао.

Кутлик је умро 1900 године и његова школа је остала без руководиоца.

У то време министар просвете Живан Живановић, тек тада увиђајући њен значај, понудио је Ристи и његовој жени Бети Вукановић да преузму школу у своје руке. Услов је био само да се исплати Кутликовој удови хиљаду динара, колико је вредео цео инвентар, на који су Бета и Риста Вукановић радо пристали.⁸⁵

У то време се школа налазила у такозваној „Сали мира“, некадашњем Синдикалном дому на Славији, данас преправљени биоскоп „Славија“ на тргу Димитрија Туцовића.

У „Салу мира“ Кутлик се преселио из једне зграде у Македонској улици где је после „Лондона“ био преместио своју школу. Та зграда, преко пута данашње католичке цркве, више не постоји.

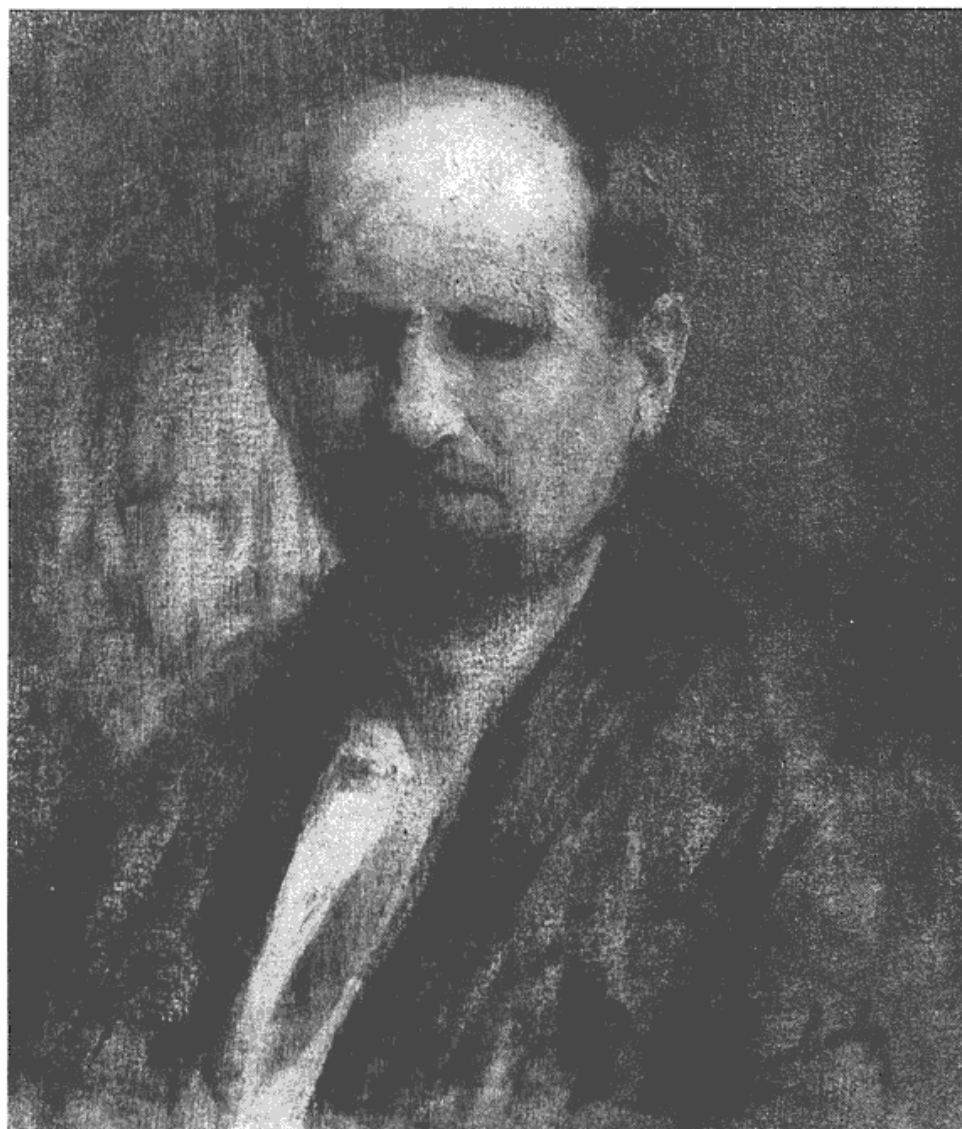
Али и Бета и Риста Вукановић морали су неколико пута да сељакају своју школу с једног краја Београда на други. Јер и њихов рад је пратило вечито питање просторија, нарочито и због тога што су они као први задатак поставили себи да прошире школу, да привуку што више слушалаца и да пружи и женској деци равноправну обуку као и мушкој, најзад да и саму наставу, и својим личним радом и радом културнијих и напреднијих људи, подигну на један виши савремен ниво. Министарство просвете им је изишло у сусрет својом сталном месечном субвенцијом и од тада је школа била под државним надзором.

Из зграде „Сале мира“ школу је иселио Монопол дувана у Дом светог Саве у Душановој улици. Али су и одавде морали да се селе. Узели су под закуп цео први спрат у једној кући у Македонској улици. И та кућа данас више не постоји.

Природно да је Бети и Ристи Вукановић једна од основних брига била и да се сиромашни инвентар Кутликове школе што више попуни, поготово што је прилив ђака одмах био врло велики.

⁸⁵ Усмена казивања Бете Вукановић аутору; Милица Јанковић, Мисао, 1926, 318—335.

Сл. 15 — Аутопортрет Ристе Вукановића. Својина Народног музеја у Београду

Набавили су још сликарских ногара (штафелаја), столова и столица, разних гипсаних модела, ормана и тако даље. И библиотеку су почели систематски да попуњавају литературом из савремене проблематике уметности.

У ово време школа је почела нагло да се развија и напредује. Међутим прави просперитет школе Бете и Ристе Вукановић, може да се забележи, почео је тек од тренутка кад су се уселили у своју кућу која се налазила у Капетан Мишиној улици број тринаест. Ову кућу су они сазидали од новца, који је Бета добила из Немачке као свој део наслеђа. Кућа је била доста пространа

и врло удобна, имала је више одељења, светлих и великих, у којима су могли несметано да раде и ђаци и управитељи Бета и Риста Вукановић.

Интересантна је била фасада ове нове сликарске школе, тада једине куће са сликама на фасади у Београду. Њу је малала сама Бета Вукановић и то у правој алфреско техници оригиналним бојама, набављеним из Енглеске, што је у то доба било прилично скупо. Приликом рада на овој фасади морали су да подигну скелу. Бета Вукановић се на њу пела у ране јутарње часове у панталонама, док још није било никог на улицама, јер се свет купио као на

Сл. 16 — Прве ученице у школи Бете и Ристе Вукановић*

чудо да гледа како једна млада жена мала кућу. Па ипак иако се старала да је нико не види, рани јутарњи пролазници окретали су се и сумњиво вртели главом.

Нажалост ова зграда срушена је за време Првог светског рата. Али по опису који ми је дала лично Бета Вукановић, и по приложеној фотографији, фасада зграде била је профилирана ступцима на којима су се налазили израђени орнаменти у виду стилизованих плавих цветова перунике и шареног пауновог перја. У пољу изнад главног улаза биле су насликане три жене, музе, заштитнице трију уметности: сликарства, музике и игре. Између њих у средини налазило се једно дрво и на њему насликана чавка, живи модел Бете Вукановић из личног атељеа, као што су били њена мачка и „колега“ јеж који су се увек гордо шетали по атељеу. Изнад врата на фасади Бета је

израдила интернационални заштитни знак уметности: на белом оклопу три пуна црвена круга.

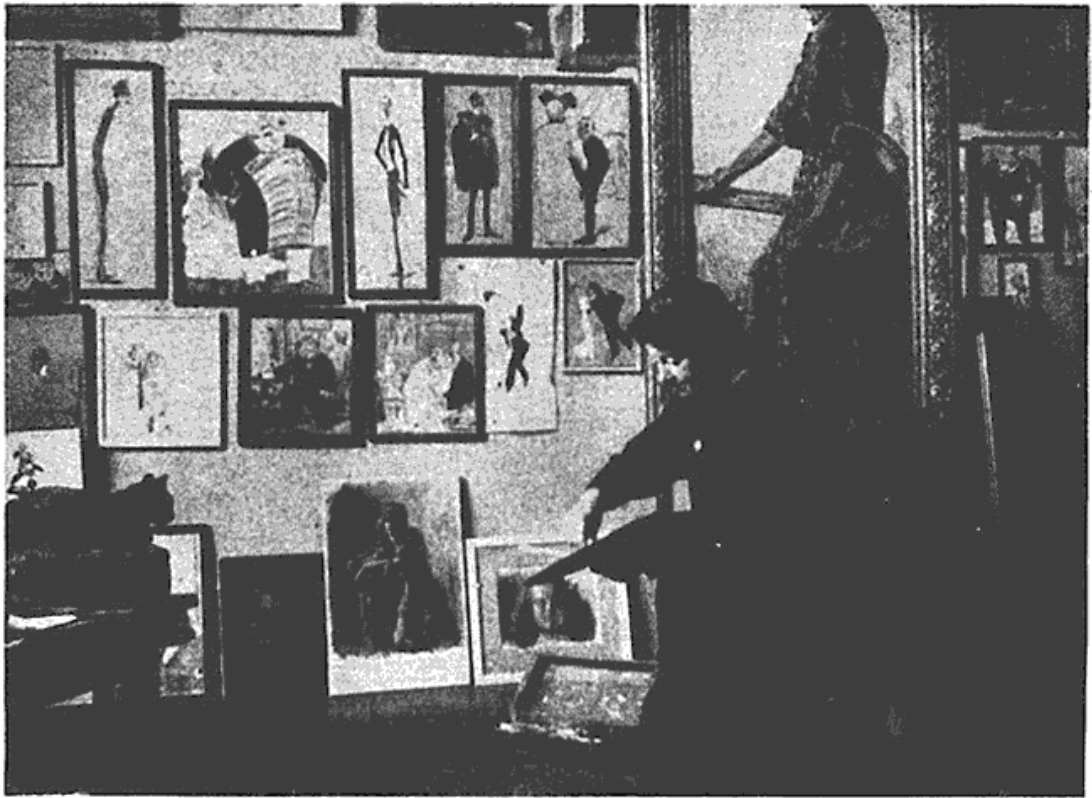
У своју кућу Бета и Риста Вукановић су се уселили 1902 године. Из првог годишњег извештаја за школску 1902/3 годину види се да је школа носила и даље званични назив „Српска цртачка и сликарска школа“ као што је носила и Кутликова. У овој згради су они имали своје посебне атељеа, а ученици су били подељени на два одељења мушко, које је водио Риста Вукановић, и женско, које је водила Бета Вукановић.

За разлику од Кутлика, Бета и Риста Вукановић нарочито су привукли у школу женску омладину, баш зато што је у школи као наставник женској деци предавала жена, а поготово жена управитеља школе.

Из предговора њиховог првог извештаја који је потписао Михајло Валтровић (М. В.) под насловом „неколико

*) Горњи ред: последња десно Бета Вукановић. Средњи ред: с лева друга Љубица Филиповић,

трећа Анђелија Лазаревић, последња Мара Јелисијевић. Доњи ред: друга лево Наталија Цветковић.

Сл. 17 — Атеље Бете Вукановић у Капетан Мишиној улици бр. 13

речи о цртању“, види се да је програм цртачке и сликарске школе у Београду обухватао „наставу у сваковрсном цртању, како се оно до сад развило и утврдило за стручну спрему уметника и занатлија“.⁸⁶ Као што се види брига за занатлије и занатлиске производе односно брига да се занатлиски кадар уопште културно уздигне и своје продукте подигне до правог уметничког израза, почев од Кутлика постала је стална брига наше уметничке школе.

Сам задатак уметничке школе Ристе и Бете Вукановић био је веома широк. То је била, како се у извештају каже: прво, „припремна школа за сталне сликарске академије“; друго, она је ученике и ученице гимназија и Више женске школе, који имају законом тражене услове „спремала за полагање државних испита, за наставнике цртања у гимна-

зији и Вишој женској школи“; треће, она је давала „љубитељима сликарске вештине прилику да се усаврше у истој“.⁸⁷

Најзад школа је задржала и вечерњи занатски курс који је основао још Кутлик. И овај курс је имао задатак у првом реду „да даје прилике занатлиским ученицима и помоћницима да се усаврше у општем стручном цртању“.⁸⁸ Он је био и даље установа Министарства народне привреде које га је новчано финансирало. У њему су слушаоци учили бесплатно, док се школарина за дневни курс плаћала „месечно“ и то унапред, „за мушко одељење петнаест динара, а за женско двадесет динара“. Сиромашни су плаћали мање. У ово време заведено је и обавезно полагање пријемних испита.

Прво наставно особље у овој школи

⁸⁶ Извештај српске цртачке и сликарске школе у Београду, Капетан Мишина улица бр. 13 за 1902—3 годину, 1903, 5.

⁸⁷ Исто, 11.

⁸⁸ Исто, 11.

сачињавали су у оно доба наши познати научни радници. Поред управитеља школе Ристе Вукановића и његове жене сликарке Бете Вукановић предавао је још и Михајло Валтровић, члан Српске академије наука, затим Светозар Зорић, Др. Бранислав Петронијевић и Др. Војислав Ж. Ђорђевић, све професори Велике школе.

Иако малобројно ово наставно особље обављало је врло широк програм. У дневном сликарском курсу као практични део, учило се: прво, цртање по гипсу (орнаменти, главе, руке и ноге); друго, цртање и сликање драперија и мртве природе; треће, цртање и сликање по живим моделима (главе, полуголо и цело тело); четврто, цртање и сликање цвећа (на хартији, дрвету, стаклу, свили и тако даље); пето, резање у кожи; шесто, горење у дрвету; седмо, бакрорез.⁸⁹

Теориски део обухватао је пластичну анатомију, перспективу и стилове, и основе из естетике.⁹⁰

Вечерњи занатлиски курс имао је специјалан програм и план, као и Кутликова школа. Тај план је морао у првом реду да пружи стручну помоћ и културно уздигне мајсторе и ученике са разних заната, да би своје израђивине подигли на један виши естетски и уметнички степен. На овоме курсу као практични део предавало се: прво, линеарно и перспективно цртање; друго, акварелисање; треће, цртање са стручних прегледница и, као четврто, слободноручно цртање са природе и то по моделима од гипса и дрвета.⁹¹

Теориски део вечерњег занатлиског курса био је „наука о крашењу-декорисању занатских радова“.⁹²

Интересантно је данас бацити поглед на четврти део извештаја ове школе у коме се рашчлањава „Програм теориског дела“, да би се јавност исцрпно упознала са радом школе. Овај део извештаја са предговором Михајла Вал-

тровића износи нам пред очи детаљно напор и борбу људи онога доба да практично и теориски науче и помогну наше младе генерације да пођу ка студијама и стицању нових погледа на уметност у духу западних тековина, за којима смо били прилично заостали. Он изгледа овако:

1. Пластична Анатомија

Др. Вој. Ж. Ђорђевић, професор В. Школе

О човеку с уметничког гледишта. Скелет или костур човечијег тела уопште; скелет главе, рскавице, мишићи и кожа на глави. Око са уметничког гледишта.*

Мимични покрети мишића на лицу. О пропорцијама у човечјем телу. Fritsch-ов канон. Труп: скелет, мишићи и кожа на трупу. Врат и прса, трбух и леђа са уметничког гледишта. Руке: скелет, мишићи и кожа на руци; ноге: скелет, мишићи и кожа на нози. Утицај развита исхране, начина живота, пола, болести, на облик тела и његових појединих делова.

2. Из Линеарног цртања о пројекцијама, сенчењу и слободној перспективи

Свет. Зорић, проф. В. Школе

I. Линеарно цртање. Подела линија на праве и криве, конструкције углова, троуглова, четвороуглова и многоуглова, својство круга, цртање елипсе и параболе.

II. Наука о пројекцијама. Општи појмови пројекција. Постављање равни, продирање равни са правим линијама, и међу собом, продирање површине и њихов пресек са телима (призмама и пирамидама).

III. Сенчење. Појам сенке, бачена сенка, полу-сенка, рефлекс, сенка тачке, линије и површине; сенка на телима (пирамиди, призмама, кугли итд.).

IV. Перспектива. Линеарна перспектива, ваздушна перспектива, слободна перспектива.

Перспектива линија, углова, површина, перспективни изглед тела у разним положајима, примери перспективних изгледа на грађевинским групама и пределима.

⁸⁹ Исто, 12.

⁹⁰ Исто, 12.

⁹¹ Исто, 12—13.

⁹² Исто, 13.

*) Предавање штампано у „Српском књ. гласнику“ за ову г. (1903 год. 3. С.)

Перспектива косих равни и предмета који су косо положени.

Перспективна конструкција сенке.

Огледање у води и на предметима који рефлектују.

3. Основи Естетике

Др Бран. Петронијевић, проф. Вел. Школе

1. Увод

1. Задатак Естетике. 2. Основни правци Естетике (Метафизичка Естетика, реалистичка Естетика, психолошка Естетика). 3. Подела Естетике (Општа Естетика и посебна Естетика. Посебна Естетика дели се на теорију лепога у природи и теорију лепога у уметности).

II. Општа Естетика

1. Опште дефиниције лепога (а. Лепо је у форми — формализам. б. Лепо је у садржини — теорија садржине. в. Лепо је у јединству садржине и форме). 2. Општи услови и циљ лепога (а. Лепо је у слици, а не у објекту — илузионизам. б. Лепо је у објекту а не у слици — реализам. в. Лепо је безциљно и безкорисно — илузионизам и теорија игре и апстрактни идеализам. г. Лепо је у исто доба и корисно — реализам и натурализам. д. Лепо је за свесни субјект безциљно и безкорисно, објективно узев у служби кориснога и циљева природе — конкретни идеализам). 3. Врсте лепога (а. Умиљато са својим подврстама. б. Чисто лепо као израз чистог естетичног задовољства. в. Узвишено са својим подврстама узвишеног у природи и узвишеног у духу, узвишеног по величини и узвишеног по снази).

III. Посебна Естетика (Није предавана)

4. Поука у крашењу — декорисању — занатских радова
Мих. Валтровић, члан Акад. Наука.

Смер крашења. — Облик и украс. — Цртање пројекционо и перспективно. — Облици који се у три правца простиру. — Сразмере. — Профили. — Облици који се у два правца простиру. Спољни опис. — Извори образаца за украс. — Примена природних образаца без

измене. — Примена неизмењених и измењених образаца. — Примена прерађених природних образаца. — Природни образци. Биљке, животиње, небесна тела и природне појаве. — Измишљени образци. — Геометриски облици као украс. — Симетриски и слободан распоред украса. — Распоред у усправљеном и положеном правцу. — Сликан и извајан пластички украс. — Поље око украса. — Распоред у појединостима. — Распоред ради склада у целини.

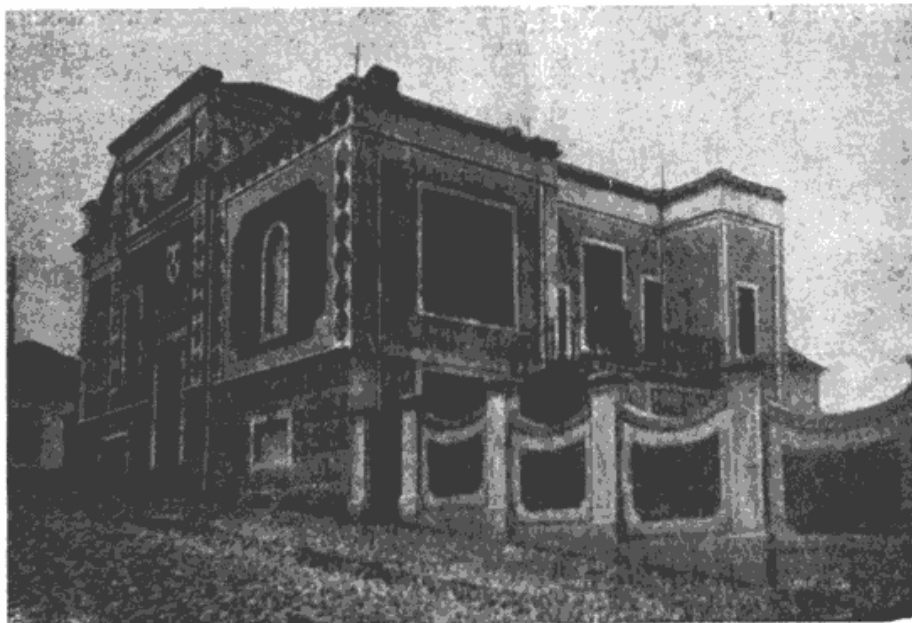
Утицај градива на избор, распоред и израду украса. — Украси на камену: мрамору, граниту, порфиру и др. — Разне врсте украса — испупчени, удубљени, токарски израђени и др. — на дрвету. — Украси на металним бронзаним, гвозденим, бакреним, сребрним и златним израђевинама. — Резани украси на металу, камену и др. — Емаљи. — Мозајици. — Крашење стакла за прозоре. — Украси на радовима од печене земље. — Везени и ткани украси на оделу, пешкирима, ћилимима и т. п.⁹³

Као што се види из приложеног програма теориског дела који се предавао у школи Бете и Ристе Вукановић школа је била узела на себе одмах у почетку врло широк задатак, скоро задатак наставе једне академије. На овај начин она је била у стању да надокнади оскудно знање, и често мањак културе уопште својих ђака, који су се ту стицали са свих страна, понекад и без потпуног знања једне основне школе.

По школској статистици у наведеном извештају види се да је школа те године имала стодесет ученика: у мушком одељењу десет редовних и два ванредна; у женском одељењу двадесетиједан редован и девет ванредних ученика. Дакле, у мушком одељењу свега дванаест, а у женском тридесет, и то друге године после Кутликове смрти, који се узалуд борио да привуче у свој вечерњи „курс за даме“, бар четири до пет ученика. Свакако да за ову заинтересованост жена за уметност у ово доба има заслуга лично Бета Вукановић.

Најинтересантнији у овој школи био

⁹³ Исто, 13—16.

Сл. 18 — Уметничка школа Бете и Ристе Вукановић у Капетан Мишиној улици бр. 13. Срушена за време Првог светског рата

је вечерњи занатлиски курс нарочито с обзиром на социјално порекло ученика. Било је слушалица са скоро свих врста заната: лимарског, керамичарског, стругарског, кројачког, књиговезачког, столарског, браварског, тапетарског, шлосерског, фотографског, молерског, дрворезачког, ксилографског, ликорезачког, типографског, литографског, зидарског. Забележен је и један пиљар, један надничар, један трговачки помоћник и више ученика грађанске школе и гимназија. Укупно ове године на вечерњем курсу било је шездесет и осам слушалица.⁹⁴

У ово доба питање модела већ више није био проблем. Обично су и најчешће позирали становници из дома старца, незапослени радници, носачи, тестераши. По неки пут су довођене и девојке из разних локала. Студенти су доводили своје пријатеље и познанике, а позирали су и сами себи.

Оно што је најлепше било у овој школи и што је баш и привукло многе слушаоце то је била апсолутна слобода. Радно време није било ограничено. Радило се као што је у извештају наведено „сваког дана пре подне од 8—12, и увече од 19—21 час. Али је свако могао да дође кад хоће и да оде кад хоће. Никакве казне нису примењиване.

Озбиљност наставника у раду и љубав према уметности уливали су озбиљност и љубав и ђацима који су ишли њиховим стопама. Једина казна неозбиљном ђаку била је рећи му истину. И то је у много случајева био одличан лек.⁹⁵

Цела кућа Бете и Ристе Вукановић имала је једну топлу и присну атмосферу у којој су у Бети Вукановић, нарочито девојчице, често налазиле своју старију другарицу и заштитницу од несташлука мушких другова, будућих уметника. Књижевница Милица Јанковић, која је и сама била ученица Бете Вукановић, записала је како их је Бета често, благо обавијајући им руке око плећа, одводила у свој атеље да их заштити од „мангупа“ и покаже своје најновије радове, студије, цртеже, и друго. Она наглашава да је међу њиховим ђацима било „много сиротиње“ али да се разлика није правила. Напротив наставници су били радосни кадгод се пријавио нов ђак и свесрдно су се старали да га науче.⁹⁶ То је баш и привукло велики број омладине. Само вечерњи курс имао је по неки пут и преко

⁹⁴ Исто, 19.

⁹⁵ Усмена казивања Бете Вукановић аутору.

⁹⁶ Милица Јанковић, *нав. дело*, 318—335.

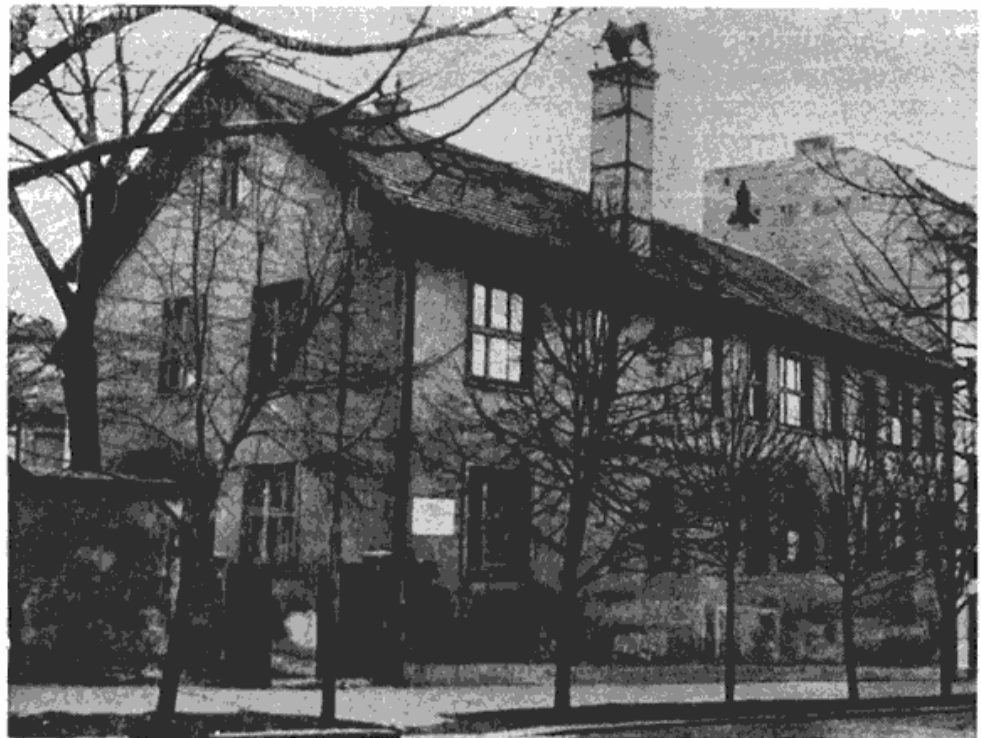
деведесет посетилаца. Бета се на све могуће начине трудила да њени ђаци заволе уметност. Она се није устручавала да таленте и гласно истиче. Често је своје ученице, а доцније и ученике, водила у природу, у Топчидер, на пољану око „Старе цамије“, на обалу Дунава, да тамо заједно скицирају и сликају акварелом и уљем, што Риста Вукановић није чинио. Њега је интересовала скоро само композиција и атељерски рад.

Ту своју велику љубав према уметности која јој још и данас свакодневно придржава свежу, цветну палету у руци, и скупља омладину око ње, Бета Вукановић је у оно доба покушала да пренесе и на наше грађане, на носиоце нашег тадашњег културног живота. У њиховој кући, уз музику, коју је као одлична пијанисткиња изводила сама Бета Вукановић, и уз разговоре о уметности многи наши културни радници налазили су освежење и потстрека за рад. А читаву атракцију код пријатеља куће Бете и Ристе Вукановић изазвао је „Први уметнички бал“ у Београду који су приредили матра месеца 1903 године у својој кући, уз учешће својих

ђака. За ову свечаност нова кућа у Капетан Мишиној улици број тринаест била је свечано декорисана читавим гирландама разнобојних електричних сијалица, што је онда била велика новост. Ђаци су били маскирани. Један „црнац“ са мачем у руци дочекивао је госте на улазу. Служило се пиво донето у бурадима и богати сендвичи, док се „српско коло“ развијало од подрума до тавана уз специјалну музику, коју су изводила четири студента са Универзитета.⁹⁷

У току свога трајања, на крају сваке школске године школа Ристе и Бете Вукановић приређивала је изложбу најбољих ђачких радова из свију одељења у самој згради. Али је нарочито био интересантан покушај да се преко „малих базара“ што више заинтересују грађани за уметничка дела и занатске израђевине. Такав један „мали базар“ био је приређен 1902 године у књижарској радњи Маричића и Јанковића у Кнез Михајловој улици број двадесетшест. Он је имао врло леп успех и

⁹⁷ Извештај за 1902—3 и усмена казивања Бете Вукановић аутору.

Сл. 19 — Уметничка школа у Београду — данас Академија примењених уметности у улици 7 Јула број 4

приређивачи су га имали стално у програму.⁹⁸

Овај жив и плодни рад школе прекинут је за време Првог светског рата. Баци су се растурили на све стране. Многи су узели пушке у руке и отишли на фронт. Зграда је бомбардовањем срушена до темеља, а многи радови значајне вредности Бете и Ристе Вукановић су пропали, као и инвентар школе.

После рата морало се сасвим изнова да почне. Али још пре Балканског рата на молбу Ристе Вукановића Министарство просвете им је дало зграду у бившој улици Краља Петра број 4, данашња улица „7 Јула“ у којој се дотле налазила Прва мушка гимназија, данас Академија за примењену уметност. У то време зграда је била склона паду, па су гимназију иселили и уселили Уметничку школу, налазећи да је „за њу добра“.

У новој школи са повећаном државном субвенцијом извршена је потпуна реорганизација. Наставно особље је повећано новим стручњацима, већ у то доба познатим уметницима Марком Муратом, сликаром, и Ђоком Јовановићем, вајаром, који је у то време постао и директор школе.

Риста Вукановић је умро 1918 године. Али је Бета остала као наставница све до школске 1938/39 године, када је са оснивањем Академије за ликовну уметност ова школа затворена. Кроз њихову школу од 1900 године за скоро четрдесет година прошле су генерације и генерације наших доцније истакнутих уметника, претставника нашег уметничког израза уопште, не рачунајући оне многе младе девојке и младиће који су учили и приватно у њиховим атељеима, а нарочито код Бете Вукановић. И као што каже Михајло Валтровић, сарадник и блиски пријатељ Бете и

Ристе Вукановић, њихова школа је заиста „радила на развијању ума, фантазије и укуса својих ученика“. Пуноћа наставе у њиховој школи, која је, нарочито преко вечерњег курса, обухватала широко наше грађане свих професија, преваспитавала је и генерације оног нашег средњег staleжа, чије су тежње носиле у себи јаку црту демократичног става и погледа, те је тако дошло до јачања свести не само појединаца, него и до јачања свести целе нације и ширине југословенства, која се нарочито преко уметности код нас испољила на Првој југословенској изложби 1904 године у Београду, чији је главни организатор, и аранжер високог стила, био Риста Вукановић. И то је баш један од најзначајнијих момената у нашој културној историји. Јер тако водећи школу и наставу стварао се и подизао онај напредни кадар морално јак, који је био потребан нашој земљи за остварење свог оригиналног израза не само у уметности, него и на свим пољима културне делатности, и који је био способен да на први знак с пушком у руци крене у борбу за одбрану своје независности. Још 1903 године у извештају школе Бете и Ристе Вукановић нотирано је да је 23 марта погинуо приликом омладинских демонстрација Светозар Крстић, столарски калфа, слушаалац вечерњег занатлиског курса.⁹⁹ Крстић је припадао оној генерацији напредне омладине активно ангажованој у нашем младом радничком покрету у Београду почетком века, којој је припадао и ђак Кутликове школе Емило Ребрић, напредни песник и сарадник радничких новина.¹⁰⁰

Може на крају да се наведе и да је листа ђака школе Бете и Ристе Вукановић, жртва палих у Првом и Другом светском рату, прилично велика.

⁹⁸ Исто, 20—21.

⁹⁹ Исто, 22.

¹⁰⁰ Из српске радничке поезије, Београд 1953, 185, 191.

LES PREMIÈRES ÉCOLES D'ART À BELGRADE

Z. SIMIĆ-MILOVANOVIC

L'organisation de la première école d'art ne tombe pas à l'époque de la première génération d'intellectuels de la Serbie libérée, au début du XIXe siècle, mais à l'époque de la seconde génération, c'est-à-dire elle se rattache à la génération de leurs fils et petits-fils.

Le fondateur de la première école d'art, le peintre Steva Todorović (1832—1925), est venu s'installer définitivement à Belgrade en 1857 et dès son installation s'est jeté activement dans la vie sociale.

Les conditions dans lesquelles Steva Todorović a ouvert son école étaient particulièrement difficiles. Il est venu en Serbie de Voïvodine en prolétaire, avec — pour tout bagage — sa jeunesse, son inépuisable énergie, des conceptions saines et une surprenante endurance au travail. »Dès mon arrivée à Belgrade« — dit Todorović dans son autobiographie, — »ma première tâche était de fonder l'école de peinture«.

Il est intéressant de souligner, car c'est un fait marquant dans notre développement culturel, que Steva Todorović ne s'est pas borné à enseigner à ses élèves les connaissances théoriques et pratiques de l'art, au contraire, il s'efforçait de former ses élèves, de leur donner une culture générale et de leur apprendre les bonnes manières. Il agissait ainsi, indirectement, sur la société de Belgrade dans le sens de son développement culturel.

En plus des soucis d'ordre matériel, tels que manque de locaux, Todorović avait aussi des difficultés dans son travail de formation des élèves. C'étaient des enfants de la haute société de Belgrade d'alors, et pour cette raison plus difficiles à gouverner, car d'autre part on voit d'après des notes et des documents de cette époque que les enfants de la classe moyenne et des classes laborieuses serbes recevaient à la maison une bonne éducation et se distinguaient par leur gentillesse et leur sérieux. Mais, les élèves de ces milieux-là n'allaient pas à l'école de Todorović.

Mince, élancé et beau, extrêmement actif, Steva Todorović arrivait partout. Il était

très populaire parmi ses camarades et dans les milieux de jeunes. Ses élèves l'aimaient tant que certains lui dédiaient des vers. A un moment donné il avait plus de 80 élèves répartis, selon leurs goûts et talents, en plusieurs groupes: peinture, chant, gymnastique ou alors ils suivaient simplement ses cours théoriques de l'histoire de l'art, de l'esthétique, sur le théâtre et autres. Etant donné qu'à l'époque Belgrade n'avait que 26.000 habitants, une école d'art avec 80 élèves représentait un beau succès.

Parlant des élèves de Steva Todorović nous ne devons pas oublier qu'il enseignait dans les écoles d'Etat non seulement le dessin mais aussi le dessin géométrique, le dessin décoratif et la topographie avec le même amour et ce même dévouement qu'il enseignait la peinture dans sa propre école. Mais au moment où il s'est consacré à l'enseignement officiel son école a perdu l'importance et le rôle qu'elle avait eus. Mais pour Todorović l'essentiel était d'avoir des élèves.

Steva Todorović a eu toujours des élèves privés, mais c'étaient alors ceux qui s'intéressaient particulièrement à l'art, et ceux-là se sont consacrés plus tard à la peinture.

Todorović ne comptait pas parmi ses élèves Poleksia Todorović, fille de l'écrivain Matija Ban, qu'il a épousée en 1864. Pourtant cette jeune fille a donné, par son travail, l'exemple aux jeunes filles de son époque qui l'ont suivi. Collaborant avec Todorović elle s'est consacrée également à l'enseignement, particulièrement à l'enseignement donné aux jeunes filles, qui n'osaient — avant cette époque, — espérer étudier la peinture avec leurs camarades. Poleksia Todorović a forcé cette porte, jusqu'alors fermée pour elles. Dans la maison des Todorović vers 1880, maison déjà opulente, dans l'atelier de Steva Todorović et dans l'Ecole Supérieure de Filles, où Poleksia enseignait 15 ans le dessin, plusieurs jeunes filles de cette époque ont vécu le beau rêve des débuts artistiques. Et si elles ne sont pas devenues artistes elles ont transmis cet amour à leurs enfants, à la première génération de femmes-peintres chez nous.

Il va sans dire que durant les cours, les jeunes filles étaient séparées des garçons, règle d'ailleurs que Cyril Kutlik a dû respecter beaucoup plus tard dans son école aussi bien que Rista Vukanović et sa femme Beta Vukanović.

L'activité de Steva Todorović dans les autres domaines, qu'il était le premier à ouvrir, tels que gymnastique, chorales, escrime, est inséparable de son école d'art, car il était adepte fervent du principe antique «esprit sain dans un corps sain».

L'engagement de Steva Todorović dans l'enseignement officiel provoque une rupture relativement longue dans le développement de notre école d'art. Durant plus de trente ans il n'y a pas d'école d'art, au vrai sens du mot à Belgrade. La jeunesse apprend le dessin au lycée, au lycée moderne (Realka), à la Faculté de technique. Très peu nombreux sont ceux qui travaillent chez un artiste, rares sont les fortes individualités artistiques qui partent à l'étranger faire des études. Mais à l'époque de cet interrègne, nommons le ainsi, un nombre considérable d'artistes vit à Belgrade et organise de temps en temps des expositions. Tout en étant relativement rares ces expositions réveillaient l'intérêt des citoyens de Belgrade et les informaient dans ce domaine. Ces expositions indiquaient le chemin à suivre, surtout aux jeunes qui avaient un penchant pour la peinture et du talent, en leur permettant de mesurer leurs possibilités. D'autre part les portraits pénétraient de plus en plus dans les maisons de Belgrade et attiraient l'attention sur cet art, car Steva Todorović a fait à lui seul plusieurs centaines de portraits, ne parlons pas d'autres artistes, ses contemporains, et ces portraits étaient une propagande vivante de l'art. Tout cela a préparé le terrain et a créé des conditions favorables à la fondation d'une nouvelle école d'art qui avait de belles perspectives.

Une fois de plus l'initiative n'est pas venue d'un Serbe, malgré plusieurs propositions.

Le fondateur de la nouvelle école d'art à Belgrade était Tchèque d'origine, c'était Cyril Kutlik, né en 1865.

Enchanté de son nouveau rôle, jeune et dynamique, amoureux de la Serbie dont l'histoire héroïque enflammait son imagination de peintre attiré vers la composition histori-

que, très en vogue à cette époque romantique, il y a trouvé, comme il le note à plusieurs endroits lui-même, «une nouvelle patrie». Tandis que Steva Todorović a ouvert son école en 1860 sans amis, sans soutien, sans aucune aide matérielle et morale, tant que le succès ne lui a permis de s'affirmer — Cyril Kutlik a pu compter, dès son arrivée en Serbie en 1895, avec le soutien de tous les intellectuels, de tous les hommes cultivés et — ce qui était très important — de tout un milieu aisé.

Pourtant Cyril Kutlik s'est heurté au début à de différentes difficultés. Dans la postface de son rapport sur la première année de travail de son école, Cyril Kutlik y fait la critique en disant: «grâce à un effort de volonté inlassable mon idée a réussi à surnager à cet orage de difficultés, aujourd'hui nous fêtons le premier anniversaire de l'Ecole Serbe de Peinture et de Dessin. Un an de travail pénible et de lutte acharnée a posé les fondements éternels de l'Ecole Serbe de Peinture et de Dessin».

Contrairement à ceux de l'école de Todorović, les élèves de Kutlik n'étaient pas tous de Belgrade, et ce n'étaient plus uniquement des enfants de familles aisées. La classe moyenne s'élevait au point de vue culturel, les artisans, les fonctionnaires, les ouvriers apparaissaient dans la vie culturelle. L'école de Kutlik réunissait les élèves de presque toutes les villes de Serbie. Au cours du soir assistaient aussi bien des élèves des écoles primaires que des sportifs et des artisans: cordonniers, menuisiers, serruriers, horlogers, peintres en bâtiment etc.

Au début les élèves de cette école copiaient les modèles de Staubinger. Ils ne travaillaient point d'après modèles plastiques, on n'utilisait même pas les modèles en plâtre ce qui a provoqué l'indignation de certains artistes de l'époque, tel Djordje Krstić, qui a adressé dès 1881 une lettre à l'Assemblée demandant une réforme de l'enseignement.

Ces critiques et cet échec n'ont pas découragé Kutlik. Au contraire on dirait qu'il les a accueillis comme une leçon, car dès le semestre suivant il a introduit «le dessin de tête d'après modèle en plâtre», ce qui représentait un rapprochement de l'enseignement moderne. Cette réforme s'étendra l'année suivante sur le dessin et l'étude

d'après nature. Dès la première année Kutlik a essayé d'instaurer des leçons de théorie.

N'ignorant pas, dit-il, qu'en »Angleterre, en Allemagne et dans d'autres pays artistiques la peinture est considérée de même que le chant et la musique comme des »sports« les plus nobles et les plus agréables, et espérant peut-être gagner davantage, Kutlik a mis une annonce dans le journal qu'il ouvrait un cours pour dames dans son école. Il est intéressant de noter que dès la première année Kutlik a organisé deux expositions de ses élèves.

L'aide accordée par le Ministère de l'économie à son école dès sa deuxième année d'existence l'a rendue en quelque sorte officielle.

Au cours de cette seconde année le nombre d'élèves y a considérablement augmenté. Cette année-là l'organisation de l'école, le cadre enseignant et le programme ont fait l'objet d'efforts sérieux, surtout le programme, satisfaisant à tous points de vue car il donnait des possibilités, grâce à un enseignement moderne, d'une formation théorique et pratique nécessaire à des études sérieuses dans le domaine de l'art.

Kutlik remarque »avec satisfaction et beaucoup de reconnaissance« que les maîtres n'ont pas ménagé leurs efforts au cours de cette deuxième année enseignant sans aucun avantage matériel et ayant uniquement pour but la réalisation du »rôle moral de cette école«.

Le fait que les élèves de Kutlik n'ont adopté qu'en partie sa palette, ses couleurs et la technique de l'impressionnisme en général, représente un fait intéressant dans le développement historique de la peinture chez nous. Ils forment un petit groupe de peintres avec beaucoup de talents qui représentaient au début du XXe siècle chez nous un phénomène original promettant de donner une nouvelle direction à notre art dans l'esprit des conceptions de l'occident.

Mais, la situation générale dans notre pays, économiquement très pauvre et dépendant directement de grandes puissances, déchiré constamment par leur influence, ne permettait pas un développement puissant et l'élargissement des horizons. Et, enfin, les paroles de Kutlik, imprimées dans son premier rapport annuel, disant que la majorité

de ses élèves n'a appris chez lui que »l'alphabet du dessin« s'avèrent assez justes. Ajoutons encore »l'alphabet de la peinture aussi«.

L'école de Kutlik, aussi précieuse qu'elle était pour Belgrade de cette époque, n'a pas eu une longue vie. Bohême au vrai sens du mot, entraîné dans cette vie mouvementée par de joyeux camarades, épuisé par l'alcool, poitrinaire de nature, il mourut rapidement.

Après sa mort en 1900 l'école est restée sans directeur. Les peintres Rista et Beta Vukanović l'ont remplacé. Ils avaient pour tâche d'élargir l'école aussi bien du point de vue élèves que du point de vue programme. Ils ont tout de suite ouvert la classe des fillettes, séparée de celle des garçons. En ce moment le développement de l'école marque une courbe ascendante. L'école de Beta et Rista Vukanović a surtout attiré les jeunes filles, parce que leur professeur était une femme, la femme du directeur de l'école. L'école recevait à ce moment une subvention d'Etat.

Beta et Rista Vukanović ont entrepris tout de suite la réforme de l'enseignement pratique, en premier lieu celle du dessin, les copies ont été rejetées, l'enseignement comprenait le dessin d'après les modèles en plâtre, d'après la nature morte ou des modèles vivants. Les débutants travaillaient avec du charbon sur papier.

Le programme de l'école de peinture et de dessin à Belgrade enseignait »le dessin dans toutes ses formes, déjà établies aussi bien pour la formation des artistes que des artisans«. Comme on le voit le souci de former les artisans pour qu'ils puissent élever leurs produits à un niveau supérieur était un souci constant de l'école depuis Kutlik.

Le domaine du travail de l'école de Rista et Beta Vukanović était très vaste. Comme le rapport de fin d'année le dit, c'était l'école préparatoire pour l'entrée dans les académies de peinture; ensuite elle préparait les élèves des lycées et de l'Ecole Supérieure des Filles, qui remplissaient les conditions requises par la loi, pour l'examen d'Etat donnant droit au poste de maître de dessin dans les lycées et l'Ecole Supérieure des Filles; enfin elle donnait »aux amateurs de la peinture l'occasion de se perfectionner«. Enfin l'école a maintenu le cours du soir de-

stiné aux artisans et organisé déjà par Kutlik.

Les premiers professeurs de cette école étaient à l'époque d'éminents savants. En plus du directeur de l'école Rista Vukanović et de sa femme, le peintre Beta Vukanović, à cette école enseignaient également Mihajlo Valtrović, membre de l'Académie Serbe des Sciences, ensuite Svetozar Zorić, Dr. Branislav Petronijević et le Dr. Vojislav Djordjević, professeurs à la Haute Ecole (Université).

Quoique peu nombreux ces professeurs assumaient un enseignement très varié. L'enseignement pratique de la peinture comprenait: 1° dessin d'après modèles en plâtre (frises, têtes, mains, pieds), 2° dessin et peinture des draperies et des natures mortes; 3° dessin et peinture d'après les modèles vivants (tête, demi-acte, acte), 4° dessin et peinture des fleurs (sur papier, sur bois, sur verre, sur soie etc.), 5° gravure sur cuir, 6° gravure sur bois, 7° gravure sur cuivre.

La partie théorique comprenait l'anatomie plastique, la perspective, l'histoire de l'art (styles) et les bases de l'esthétique.

Le cours du soir pour les artisans avait un programme et un plan d'enseignement spécial. Il avait pour but en premier lieu d'aider et d'élever le niveau culturel des arti-

sans et des apprentis de différents métiers

Les auditeurs du cours se recrutaient parmi tous les corps de métiers: tailleurs, relieurs, menuisiers, serruriers, tapissiers, photographes, peintres en bâtiment, céramistes, ferblantiers, typographes, graveurs sur bois, graveurs, maçons, litographes.

La qualité majeure de cette école qui a d'ailleurs attiré de nombreux élèves c'était une liberté absolue. Les heures de travail n'étaient pas limitées. Comme le rapport l'indique on travaillait »tous les jours de 8 heures à midi et le soir de 19 à 21 h. »Chacun pouvait venir quand il voulait et partir quand il le voulait, il n'y avait pas de sanctions. Le sérieux et l'amour de l'art des professeurs inspiraient ce même sérieux et ce même amour aux élèves qui les suivaient fidèlement. La seule sanction possible pour un élève manquant de sérieux c'était de lui dire la vérité. Dans de nombreux cas c'était un remède efficace«.

Cette école a formé des générations de nos artistes qui ont donné à la vie artistique de la première moitié du XXe siècle leur cachet spécifique original et leur expression, certains travaillent et exposent encore après un demi-siècle d'activité.

L'école de Beta et Rista Vukanović existait jusqu'en 1938, date de la fondation de l'actuelle Académie des Beaux-Arts.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Steva Todorović: Autoportrait. Propriété du Musée National
- Fig. 2 — «L'école» à la fin du XIXe siècle, telle que la voyait le peintre Steva Todorović
- Fig. 3 — Le peintre Steva Todorović avec ses élèves. Propriété du Musée National
- Fig. 4 — L'hôtel «Impérial» où se trouvait autrefois un sérail turc et l'école d'art de Steva Todorović
- Fig. 5 — La maison du peintre Milija Marković-le Défroqué, rue Kosančićev Venac 12, plus tard Bibliothèque Nationale, qui a brûlé au cours de la Deuxième guerre mondiale
- Fig. 6 — L'ancienne Direction des chemins de fer, autrefois l'hôtel «Le Cerf» puis «Grand Hôtel», où était installée l'école d'art de Steva Todorović
- Fig. 7 — La Maison du Comité Populaire de la ville de Belgrade, autrefois l'hôtel «La Couronne» où était installée l'école de Steva Todorović

- Fig. 8 — Poleksija Todorović, peintre, épouse de Steva Todorović
- Fig. 9 — Steva Todorović en tant que son propre modèle
- Fig. 10 — Hommage à S. Todorović à l'occasion du 50e anniversaire de son travail
- Fig. 11 — Cyril Kutlik
- Fig. 12 — Cyril Kutlik avec ses élèves
- Fig. 13 — L'hôtel «London». Au premier étage se trouvait l'Ecole d'art de Kutlik
- Fig. 14 — La «Salle de la paix», plus tard la Maison syndicale à la place de Slavija où était installée l'Ecole
- Fig. 15 — Rista Vukanović: Autoportrait. Propriété du Musée National
- Fig. 16 — Les premières élèves de l'école de Beta et Rista Vukanović
- Fig. 17 — Atelier de Beta Vukanović
- Fig. 18 — L'Ecole d'art de Beta et Rista Vukanović dans la rue Kapetan Mišina 13
- Fig. 19 — L'école d'art dans la rue 7 Juillet No. 4, où se trouve actuellement l'Académie des Arts décoratifs